RIGVEDA HYMNS

With the Commentary of Sayana

(For B.A. Honours Students.)

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND
PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF CALCUTTA.

1916.

संग्रहस्थसूक्तादीनां सूचीपत्रम् ।

साङ्केतिक-शब्दाः ।

अनु	अनुक्रमणिका ।
अनु. क्र	अनुक्रमणिका ।
अष्ट	अष्टकः ।
आश्व	आश्वलायन-श्रौत-सूत्रम् ।
उ	उणादिसूत्रम् ।
ऋ	ऋग्वेदः ।
ऐ. आरण	ऐतरेय आरण्यकम् ।
ऐ. ब्रा	ऐतरेय ब्राह्मणम् ।
छा. उ	छान्दोग्य उपनिषद् ।
तै. सं	तैत्तिरीयसंहिता ।
तै. आ	तैत्तिरीय आरण्यकम् ।
नि	निरुक्तम् ।
नै	निघण्टुकाण्डम् ।
प	पाणिनिसूत्रम् ।
पा	पाणिनिसूत्रम् ।
फि	फिट्सूत्रम् ।
म	मण्डलम् ।
वा	वार्त्तिकम् ।
वेदा	वेदान्तसूत्रम् ।
शत. ब्रा	शतपथब्राह्मणम् ।
सू	सूक्तम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ऋक् संग्रहः ।

१

१ म । १ अष्ट ।] [१९ सू ।

मन्त्रः ।

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥

पदपाठः ।

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । १ ॥

सायणः ।

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् (काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं छन्दः) । देवतानुक्रम्यते । प्रति [१]त्यमाग्निमारुतमिति (अनुक्र-म. १. सू. १९) ॥

कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाय्या । तथा च सूचितम् । वर्षकामेष्टिः कारीरी (आश्व. २ । १३ । १) । तस्यां प्रति त्यं

१ अग्निमारुतमित्यपपाठः ॥

चारुमध्वरम्, ईडे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये (आश्व. २ । १३ । २) इति ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुरंगवैकल्यरहितस्त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्र हूयसे । प्रकर्षेण त्वं हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सह आ गहि । आगच्छ । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ (नि. १० । २६) इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः (फि. ८०) । त्यम् । त्यदादीनामः (पा. ७ । २ । १०२) । प्रातिपदिकस्वरः । चारुम् । दृसनिजनि चरीत्यादिना (उ. १ । ३) ञुण् । अत उपधायाः (पा. ७ । २ । ११६) इति वृद्धिः । ञित्त्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । (उ. २ । ९) इति थक् प्रत्ययान्तो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

मन्त्रः ।

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

पदपाठः ।

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । २ ॥

Acc - 515

सायणः।

हे अग्ने महो महतस्तव [1]संबन्धिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु। तथा मर्त्यो मनुष्यस्य परो न भवति। ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः। मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत्। नहि। एवमादीनामन्तः (फि. ८२) इत्यन्तोदात्तः। देवः। पचाद्यजन्तस्त्वित्त्वादन्तोदात्तः। महः। महतस्तलोपश्छान्दसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तव। युष्मदस्मदोर्ङसी-त्याद्युदात्तत्वम्। क्रतुम्। कृञः क्रतुः (उ. १। ७८)। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गहि। गम्लृ सृप्लृ गतौ। लोटः सेर्हिः। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना (पा. ६। ४। ३) अनुनासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् न भवति। निघातः॥

मन्त्रः।

ये म॒हो रज॑सो वि॒दुर्विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒द्रुहः॑।
म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि॥ ३॥

पदपाठः।

ये। म॒हः। रज॑सः। वि॒दुः। विश्वे॑। दे॒वासः॑। अ॒द्रुहः॑। म॒रुत्ऽभिः॑। अ॒ग्ने॒। आ। ग॒हि॒। ३॥

---

१ सम्बन्धिक्रतुम् इति समस्तपाठोऽप्यस्ति॥

सायणः।

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः। सप्तगणा वै मरुतः (तै. सं. २। २। ११। १) इति श्रुतेः। देवासः। द्योतमानाः। अद्रुहः। द्रोहरहिताः। वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्। तथा चोपरिष्टादाम्नायते। उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः (ऋ. ५। ५५। ५) इति। शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते। मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति। रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः। रजो रजतेः। ज्योती रज उच्यते। उदकं रज उच्यते। लोका रजांस्युच्यन्ते। असृगहनी रजसी उच्येते इति (नि. ४। १९)। रजसः। नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। विदुः। विद ज्ञाने। विदो लटो वेति (पा. ३। ४। ८३) झेरुसादेशः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। विश्वे। विशः क्वनन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवासः। आज्जसेरसुक्। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अद्रुहः। संपदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (प. ६। २। १३९)। यतः। नञ् न गतिः। न च कारक इति॥

मन्त्रः ।

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः ।
ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । ४ ॥

सायणः ।

ये मरुत उग्रास्तीव्राः सन्तः अर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवन्तः । वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेन । अनाधृष्टासः । अतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्कः इति (शत. ब्रा. १० । ६ । ५ । २) । तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति (शत. ब्रा. १० । ६ । ५ । १) । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकं[१] सत्यसंकल्प-महिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्चतो मम्त्तः कम-

---

१ कस्मिंश्चित् पुस्तके उदकसत्य...इति समस्तपाठोऽस्ति ॥ कस्मिंश्चित् पुस्तके उदकम् इति नास्ति ॥

भूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । अर्चतेः । अपस्पृधेथामित्यादिना निपातितः (पा. ६ । १ । ३६) । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा । उब्जेर्बले बलोपश्चेत्यसुन् । (उ. ४ । १९२) नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मन्त्रः ।

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । ५ ॥

सायणः ।

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः । शोभनाः[1] । घोरवर्पसः । उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानां भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितम् । शुभ्राः । स्फायितञ्चीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपद-

१ शोभमानाः इत्यपि पाठः ॥

प्रकृतिस्वरत्वम्। सुपत्राणः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-न्तोदात्तत्वम्। 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसी'त्येव तु न भवति। पत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः। तानद-न्तीति रिशादसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः। नित्स्वरेण उत्तरपदम् आद्युदात्तम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते॥

मन्त्रः।

ये नाक॒स्याधि॑ रोच॒ने दि॒वि दे॒वास॒ आस॑ते।
म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि॥ ६॥

पदपाठः।

ये। नाक॑स्य। अधि॑। रो॒च॒ने। दि॒वि। दे॒वासः॑।
आस॑ते। म॒रुत्ऽभिः॑। अ॒ग्ने॒। आ। ग॒हि॒। ६॥

सायणः।

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। नाकस्य। कं सुखं तद्यस्मिन्नास्ति असावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्। न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः। नलोपो नञः (पा. ६। ३। ७३) इति लोपो न भवति। नभ्राण्नपादित्यादिना प्रकृतिभावात् (पा. ६। ३। ७५) तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वम्

(पा. ६ । २ । २) । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्य्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति (पा. ३ । २ । १४९) युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः । आज्जसेरसुगित्यसुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । झस्य अदादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

मन्त्रः ।

य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

पदपाठः ।

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । ७ ॥

सायणः ।

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीङ्खयन्ति चालयन्ति । तथा अर्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरःकुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । ईङ्खयन्ति । उख उखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो

नुम् धातोरिति नुम्। णिजन्तधातोश्चित इत्यन्तोदात्तत्वम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। पर्वतान्। पूर्व पर्व मर्व पूरणे। औणादिको-(भृमृदृशीत्यादिना उ ३९०) ऽतच्। प्रत्ययस्वरः॥

मन्त्रः।

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा।
मरुद्भिरग्न आ गहि॥ ८॥

पदपाठः।

आ। ये। तन्वंति। रश्मिऽभिः। तिरः। समुद्रं। ओजसा। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि। ८॥

सायणः।

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आतन्वन्ति आप्नुवन्ति। आकाशमिति शेषः। किंच। ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। तन्वन्ति। तनु विस्तारे। लटो झोऽन्तः। तनादिकृञ्भ्य उः (पा. ३। १। ७९)। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वम्। समुद्रम्। उन्दी क्लेदने। स्फायितञ्चीति रक्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

मन्त्रः ।

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

पदपाठः ।

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि । ९ ॥

सायणः ।

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसम् अभिसृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ । अभि । एवमादीनामन्तः (फि ८२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः (पा. ६ । ३ । ४२) । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमीत्यादिना (उ १ । १९) उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥[1]

---

१ अत्र यास्कः । अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति (नि. १० । ३७) । कस्मिंश्चित्पुस्तके इत्यधिकपाठोऽस्ति ॥

२

मन्त्रः।

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्।
मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

पदपाठः।

यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव।
वरुण। व्रतं। मिनीमसि। द्यविऽद्यवि। १ ॥

सायणः।

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम्। तथा चानुक्रान्तम्। यच्चित्सैकेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः। आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री छन्दः। वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया (अनु. १२। २)। वरुणो देवता। विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने (ऋ. १। २। २४)॥

विशेषविनियोगस्तु। अभिप्लवषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थम्। अभिप्लवपृष्ठ्याहानीति खण्डे तथैव सूचितम्। यच्चिद्धि ते विश इति वारुणम्। एतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुण इति (आश्व. ७। ५। ९। १०)॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म

द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्विति शेषः। यथा। लित्स्वरेणा-द्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादान्त इति सर्वानुदात्तत्वम् (फि. ४। १७)। मिनीमसि। मीञ् हिंसायाम्। इदन्तो मसिः (पा. ७। १। ४६)। क्र्यादिभ्यः श्ना। मीनातेर्निगमे (पा. ७। ३। ८१) इति ह्रस्वत्वम्। ई हल्यघोरितीकारः। सतिशिष्टस्वर-बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥

मन्त्रः।

मा नो॑ व॒धाय॑ ह॒त्नवे॑ जिहीळा॒नस्य॑ रीरधः।
मा हृ॑णा॒नस्य॑ म॒न्यवे॑॥ २॥

पदपाठः।

मा। नः॒। व॒धाय॑। ह॒त्नवे॑। जि॒ही॒ळा॒नस्य॑। री॒र॒धः॒। मा। हृ॒णा॒नस्य॑। म॒न्यवे॑। २॥

सायणः।

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हत्नवे हन्तुः [१]पापि-हननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान्मा रीरधः। संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु। हृणानस्य। हृणीयमानस्य

१ 'पाप' इति कस्मिंश्चित् पुस्तके॥

क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान्रीरधः । वधाय । हनस्य वधः (पा. ३ । ३ । ७६) इत्यबन्तो वधशब्दः । उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां क्नुरिति क्नुप्रत्ययः (उ. ३ । ३०) । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । हेडृ अनादरे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायाम् । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

मन्त्रः ।

वि मृळीकायं ते मनों रथीरश्वं न संदितम् ।
गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

वि । मृळीकायं । ते । मनंः । रथीः । अश्वं । न । संऽदितं । गीःऽभिः । वरुण । सीमहि । ३ ॥

सायणः ।

हे वरुण मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिः विषीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तच्च

दृष्टान्तः। रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक्खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तमश्वं न अश्वमिव। यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत्। रथीः। मत्वर्थीय ईकारः। संदितम्। दो अवखण्डने। निष्ठेति क्तः। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति (पा. ७। ४। ४०) इतीकारान्तादेशः। गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। गीर्भिः। सावेकाच इति भिस उदात्तत्वम्। सीमहि। षिवु तन्तुसंताने। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। वलि लोपः (पा. ६। १। ६६)। यद्वा। षिञ् बन्धन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक्। दीर्घश्छान्दसः॥

मन्त्रः।

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये।
वयो॒ न व॑स॒तीरुप॑॥ ४॥

पदपाठः।

परा॑। हि। मे॒। वि॒ऽम॑न्यवः। पत॑न्ति। वस्यः॑ऽइष्टये। वयः॑। न। व॒स॒तीः। उप॑। ४॥

सायणः।

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति। पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति। हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह। परापतने दृष्टान्तः। वयो न।

पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् । पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दादिष्ठन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वम् ॥

मन्त्रः ।

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।
मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

कदा । क्षत्रऽश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ।
मृळीकाय । उरुऽचक्षसं । ५ ॥

सायणः ।

मृळीकाय अस्मत्सुखाय [१]वरुणं कदा कस्मिन्काले आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनम् । नरं नेतारम् । उरुचक्षसम् बहूनां द्रष्टारम् । क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च (पा. ३ । २ । १७८, २, वा) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । ऋदोरबित्यबन्त आद्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् ।

---

१ वरुणम् इति कस्मिंश्चित्पुस्तके नास्ति ॥

उरुचचसम् । चचेर्बहुलं णिच्च इत्यसुन् (उ. ४। २२१)। णिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥

मन्त्रः ।

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

पदपाठः ।

तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे । ६ ॥

सायणः ।

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः। तावुभौ समानं साधारणं तदिदमस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते। अश्नुवाते। न प्रयुच्छतः। कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः। आशाते। अश्नोते-र्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ। अत आदेः (पा. ७। ४। ७०) इत्यालम्। अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च (पा. ७। ४। ७२) इति नुडभावः। वेनन्ता। वेनतिः कान्तिकर्मा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रयुच्छतः। युच्छ प्रमादे। दाशुषे। दाशृ दान इत्यस्माद् दाश्वान्साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः। वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम्। शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥

मन्त्रः।

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।
वेद नावः समुद्रियः॥ ७॥

पदपाठः।

वेद। यः। वीनां। पदं। अंतरिक्षेण। पततां।
वेद। नावः। समुद्रियः। ७॥

सायणः।

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद। तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद। जानाति। सोऽस्मान्बन्धनान्मोचयत्विति शेषः। वेद। विद ज्ञाने। विदो लटो वेति (पा. ३। ४। ८३) तिपो णल्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। वीनाम्। नामन्यतरस्यामिति (पा. ६। १। १७७) नाम उदात्तत्वम्। पतताम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। नावः। सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वम्। समुद्रियः। भवार्थे। समुद्राभ्राद्घः (पा. ४। ४। ११८) इति घप्रत्ययः॥

मन्त्रः।

वेद॒ मासो॑ धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः।
वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

पदपाठः।

वेद॑। मा॒सः। धृ॒तऽव्र॑तः। द्वाद॑श। प्र॒जाऽव॑तः। वेद॑। यः। उ॒प॒ऽजाय॑ते। ८ ॥

सायणः।

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदातदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादशमासस्चैत्रादीन्फाल्गुनान्तान्वेद। जानाति। यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद। वाक्यशेषः पूर्ववत्। मासः। पद्दन्नित्यादिना (पा. ६। १। ६३) मासशब्दस्य मासित्यादेशः। ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वम्। द्वादश। द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः। द्व्यष्टनः संख्यायामित्यात्वम् (पा. ६। ३। ४७)। संख्येति (पा. ६। २। ३५) सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ [1]प्रजावतः। जनी प्रादुर्भावे। प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमो विट् प्रत्ययः (पा. ३। २। ६७)। विड्वनोरित्यात्वम् (पा. ६। ४। ४१)। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्[1]। प्रजा एषां सन्तीति

१ इति पाठो नास्ति बहुषु पुस्तकेषु॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (पा. ५। २। ९४)। मादुपधाया इति (पा. ८। २। ९) मतुपो वत्वम्। उपजायते। जनेः कर्मकर्तरि लट्। कर्मवद्भावादात्मनेपदम्। (पा. ३। १। ८७) यक्। [१]जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् (पा. ६। १। १९५, ३ वा) इति वचनादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम्। (पा. ६। १। १९५)। तिङि चोदात्तवतीत्युपसर्गस्य निघातः (पा. ८। १। ७१)। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्॥

मन्त्रः।

वेद॒ वात॑स्य वर्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृ॒ह॒तः।
वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते॥ ९॥

पदपाठः।

वेद॑। वात॑स्य। व॒र्त॒निं। उ॒रोः। ऋ॒ष्वस्य॑। बृ॒ह॒तः।
वेद॑। ये। अ॒धि॒ऽआस॑ते। ९॥

सायणः।

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद। वरुणो जानाति। ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद। जानाति। वातस्य।

---

१ उपदेशवचने जनादीनाम् (वा) इत्येवं वार्त्तिकशरीरम्। न तु सायणोक्तजनादीनाम् इति। सायणेन यदुक्तं तत् फलितकथनमात्रम्॥

असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम् । [१]वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः ॥ वर्तनिः स्तोत्रे (पा. ६ । १ । १६०, गणसूत्रम्) इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् उञ्छादिषु (पा. ६ । १ । १६०) पाठात् । अस्य तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

मन्त्रः ।

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याइस्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

पदपाठः ।

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।
सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः । १० ॥

सायणः ।

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु आनिषसाद । आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थम् ।

---

१ वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रमिति ('स्तोत्र इति' म. म.) स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठात्तस्य ('पाठादस्य' म. म.) प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वम् । (व्यत्ययेन. म. म.) इति बहुषु पुस्तकेषु अस्ति ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा। निषसाद। सदेरप्रतेरिति (पा. ८। ३। ६६) षत्वम्। साम्राज्याय। सम्राजो भावः साम्राज्यम्। गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति (पा. ५। १। १२४) ष्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। सुक्रतुः। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

मन्त्रः।

अतो॒ विश्वा॒न्यद्भु॑ता चिकि॒त्वाँ अ॒भि प॑श्यति।
कृता॑नि॒ या च॒ कर्त्वा॑॥ ११॥

पदपाठः।

अतः॑। विश्वा॑नि। अद्भु॑ता। चि॒कि॒त्वान्। अ॒भि। प॒श्य॒ति॒। कृता॑नि। या। च॒। कर्त्वा॑। ११॥

सायणः।

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यति। सर्वतोऽवलोकयति। या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि। चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि। तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः। अद्भुता। शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलचः (पा. ७। १। ७२) इति नुम्। नलोपः। चिकित्वान्। कित ज्ञाने। लिटः क्वसुः। अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। हलानु-

नासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति । पाघ्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्ता । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः (पा. ३ । ४ । १४) इति करोतेस्त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववच्छेलोपः ॥

मन्त्रः ।

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् ।
प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥ १२ ॥

पदपाठः ।

सः । नः॒ । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्रतु॑ः । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथा॑ । क॒र॒त् । प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् । १२ ॥

सायणः ।

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् । प्रवर्धयतु । सुपथा ।[१] स्वती पूजायामिति समासे न पूजनादिति (पा. ५ । ४ । ६९) समासान्तप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुल-

---

१ स्वती पूजायामिति समासे इति सायणेनोक्तम् । स्वतीपूजाया-मित्यनेन समासे कृते इत्यर्थ इति तु न भ्रमितव्यम् । सूत्रवार्त्तिकयोस्तद-दर्शनात् । सायणस्य तु पूजायां गम्यमानायां स्वतिभ्यां सह समासे न पूजनादिति समासान्त निषेध इत्यर्थः ॥

मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्[1]। क्त्वादयस्त्वेत्तन्न भवति। अबहु-व्रीहित्वात्। बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते। आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसी-त्येतदपि न भवति (पा. ६। २। ११९) पथिन्शब्दस्यान्तो-दात्तत्वात्। करत्। करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप्। शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। यद्वा। छान्दसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यः (पा. ३। १। ५९) इति च्लेरङ्। ऋदृशोऽङि गुणः (पा. ७। ४। १६) इति गुणः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। प्र णः। उपसर्गाद्बहुलमिति (पा. ८। ४। २८) नसो णत्वम्। तारिषत्। तारयतेर्लेडित्य-डागमः। सिब्बहुलं लेटीति सिप्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्॥

मन्त्रः।

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म्।
परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे॥ १३॥

पदपाठः।

बिभ्र॑त्। द्रा॒पिं। हि॒र॒ण्यय॑ं। वरु॑णः। व॒स्त॒। निः॒-ऽनिज॑ं। परि॑। स्पशः॑। नि। से॒दि॒रे॒। १३॥

सायणः।

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त। आच्छादयति। स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः

---

१ यद्वा। तृतीयाया आलादेशः (पा. ७। १। ३९) अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं लित्स्वरेण बाध्यते। कस्मिंश्चित् पुस्तके इत्यधिकपाठोऽस्ति॥

परिनिषेदिरे। सर्वतो निषण्णाः। बिभ्रत्। बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः। (पा. ७। १। ७८)। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। द्रापिम्। द्रा कुत्सायां गतौ। द्रापयतीषून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम्। अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः (पा. ७। ३। ३६)। औणादिक इप्रत्यये णिलोपः। हिरण्ययम्। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसीति (पा. ६। ४। १७५) हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः। वस्त। वस आच्छादने। लङ्यदादित्वाच्छपो लुक्। पूर्ववदडभावः। निर्णिजम्। णिजिर् शौचपोषणयोः। स्पशः। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। क्विप् चेति क्विप्। नि-षेदिरे। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्माद्गत्यर्थात्कर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपौ। सदेरप्रतेरिति षत्वम्॥

मन्त्रः।

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्।
न देवमभिमातयः॥ १४॥

पदपाठः।

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानां। न। देवं। अभिऽमातयः। १४॥

सायणः।

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति। जनानां प्राणिनां

द्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति। अभिमातयः पाप्मानः। पाप्मा वा अभिमातिरिति (तै. सं. २। १। ३। ५) श्रुत्यन्तरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति। दिप्सन्ति। दम्भु दम्भे। अस्मात्सनि सनीवन्तर्धेत्यादिना इडभावः। (पा. ७। २। ४९)। हलन्ताच्च (पा. १। २। १०) इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्त्वाद् 'दम्भ इच्चे'ति (पा. ७। ४। ५६) दकारात्परस्याकारस्येकारः। अनिदितामिति नलोपः। भष्भावाभावश्छान्दसः (पा. ८। २। ३७)। अत्र लोपोऽभ्यासस्य (पा. ७। ४। ५८) इत्यभ्यासलोपः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः। सन्नन्ताद्दम्भेः। सनाशंसभिक्ष उः (पा. ३। २। १६८) इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः। द्रुह जिघांसायाम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥

मन्त्रः।

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या।
अस्माकमुदरेष्वा॥ १५॥

पदपाठः।

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ। अस्माकं। उदरेषु। आ। १५॥

सायणः।

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नम् आ चक्रे सर्वतः

कृतवान्। स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वतः असामि। संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्। विशेषतोऽस्माकमुदरेषु आ सर्वतश्चक्रे। मानुषेषु। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (पा. ४। १। १६१) इत्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे। प्रत्ययस्वरः। असामि। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् (पा. ६। २। २। ३ वा) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः। अशेर्युट् चेत्यसुन् (उ. ४। १९०)। उदरेषु। उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च (उ. ५। १९) इत्यल्। लित्स्वरः। गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

मन्त्रः।

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु।
इच्छंतीरुरुचक्षसम्॥ १६॥

पदपाठः।

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः।
अनु। इच्छंतीः। उरुऽचक्षसं। १६॥

सायणः।

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायन्ति। पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। गावो न। यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत्। गव्यूतीः। गावोऽत्र यूयन्त इत्यधिकरणे क्तिन्।

गोर्यूतौ छन्दसि। (पा. ६। १। ७९। २ वा) इत्यवादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा। यूतिर्यवनं गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छन्तीः। इषु इच्छायाम्। लटः शतृ। तुदादिभ्यः शः। इषुगमियमां छ इति (पा. ७। ३। ७७) छत्वम्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥

मन्त्रः।

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम्।
होतेव क्षदसे प्रियम्॥ १७॥

पदपाठः।

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं। होताऽइव। क्षदसे। प्रियं। १७॥

सायणः।

यतो यस्मात्कारणात् मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतम्। शुनःशेपाख्ये कर्मणि संपादितम्। अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः चदसे। अश्नासि। पुनः हविःस्वीकारादूर्ध्वं वरुणस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै। संभूय प्रियवार्तां करवावहै। वोचावहै। लोडर्थे छान्दसे लुङि 'ब्रुवो वचिः'। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमे गुणः। व्यत्ययेन

टेरैत्वम् । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादैत्वम् । आम्नतम् । ह्वग्रहोर्भः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मन्त्रः ।

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

पदपाठः ।

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः । १८ ॥

सायणः ।

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधिदर्शम् । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् । दर्शम् । दृशेः । इरितो वा (पा. ३ । १ । ५७) इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः (पा. ७ । ४ । १६) इति गुणः । विश्वदर्शतम् । दृशेर्भृमृदृशीत्यादिना (उ. ३ । १०९) अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. ६ । २ । १०६, २ वा)। यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा. ७ । २ । १०९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । आतो धातोः । (पा. ६ । ४ । १४०) इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

मन्त्रः।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय।
त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

पदपाठः।

इमं। मे। वरुण। श्रुधि। हवं। अद्य। च।
मृळय। त्वां। अवस्युः। आ। चके। १९ ॥

सायणः।

[१]वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या। पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डे सूचितम्। इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः। आश्व. २। १७। १५॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि। शृणु। किंच अद्य अस्मिन्दिने मृड़य अस्मान्सुखय। अवस्युः। रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके। शब्दयामि। स्तौमीत्यर्थः। श्रुधि। श्रु श्रवणे। लोटो हिः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति (पा. ६। ४। १०२) हेर्धिरादेशः। बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। अवस्युः। अवसशब्दात् सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। आ चके। कै गै शब्दे। अस्माल्लिटि 'आदेचः' (पा. ६। १। ४५)

---

१ वरुणप्रघास इत्यारभ्य वन्दमान इत्यन्तपाठो नास्ति बहुषु पुस्तकेषु॥

इत्यालम् । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च (पा. ६। ४। ६४) इत्याकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

मन्त्रः ।

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

पदपाठः ।

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि । २० ॥

सायणः ।

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । ग्मः । ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितम् । 'आतो धातोरि'त्यत्र आत इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । या प्रपणे । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि । उक्तम् ॥

मन्त्रः।

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत।
अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

पदपाठः।

उत्। उत्ऽतमं। मुमुग्धि। नः। वि। पाशं। मध्यमं। चृत। अव। अधमानि। जीवसे। २१ ॥

सायणः।

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि। उत्क्षिप्य मोचय। मध्यममुदरगतं पाशं विचृत। वियुज्य नाशय। जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान् पादगतान्पाशानवचृत। अवकृष्य नाशय। उत्तमम्। उत्कादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि। मुच्लृ मोचने। बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। झल्भ्यो हेर्धिः। (पा. ६। ४। १०१) इति हेर्धिरादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। चृत। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। लोटो हिः। तुदादिभ्यः शः। अतो हेरिति हेर्लुक्। जीवसे। जीव प्राणधारणे। तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः ॥

३

मन्त्रः ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १ ॥

पदपाठः ।

चित्रं । देवानां । उत् । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । १ ॥

सायणः ।

चित्रमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम् ॥ तथा चानुक्रान्तम् । चित्रं षट् सौर्यमिति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति (आश्व. ६। ५। १८) । आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूचितम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना इति (आश्व. ३। ८। १)। अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे शुनासीर्यं पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या। सूचितं च। तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्या इति (आश्व. ९। ८। ३)॥

देवानाम्। दीव्यन्तीति देवा रश्मयः। तेषां देवजनानामेव वा अनीकं तेजःसमूहरूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलमुदगात्। उदयाचलं प्राप्तमासीत्। कीदृशम्। मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च। उपलक्षणमेतत्। तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च आ अप्राः। स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपूरयत्। ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्योऽन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः। स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्। कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति (वेदा. २। १। १४)। यद्वा। स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा। उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते। तथा च श्रूयते। योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति (तै. आ. १। १४। १)। आप्राः। प्रा पूरणे। लङि पुरुषव्यत्ययः। अदादित्वाच्छपो लुक्। जगतः। गमेर्द्वे चेति (द्युति-

गमिजुहोतीनां द्वेच[1] । पा. ३ । २ । १७८ । ३ वा) क्किप् द्विर्वचनं च । गमः क्काविवत्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्कसुः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वम् ॥

मन्त्रः ।

सूर्यो॑ दे॒वीमु॒षसं॒ रोच॑माना॒ं
मर्यो॒ न योषा॑म॒भ्ये॑ति प॒श्चात् ।
यत्रा॒ नरो॑ देव॒यन्तो॑ यु॒गानि॑
वित॒न्वते॒ प्रति॑ भ॒द्राय॑ भ॒द्रम् ॥ २ ॥

पदपाठः ।

सूर्यः॑ । दे॒वीं । उ॒षसं॑ । रोच॑मानां । मर्यः॑ । न । योषां॑ । अ॒भि । ए॒ति॒ । प॒श्चात् । यत्र॑ । नरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यु॒गानि॑ । वि॒ऽत॒न्व॒ते । प्रति॑ । भ॒द्राय॑ । भ॒द्रं । २ ॥

सायणः ।

सूर्यो देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति ।

---

१ इति सायणोक्तिप्रबोधनाय योजितम् ॥

तत्र दृष्टान्तः। मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत्। यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमानाः। युगानि। युगशब्दः कालवाची। तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते। यथा दर्शपूर्णमासाविति। अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति। यद्वा। देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति। तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः। यद्वा। देवयन्तो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति। मर्यः। मृङ् प्राणत्यागे। छन्दसि निष्टर्क्येत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। युगानि। युजेः कर्मणि घञ्। [१]युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति उञ्छादिषु (पा. ६।१।१६०-गणसूत्रम्) पाठाद्गुणाभावोऽन्तोदात्तत्वं च। वितन्वते। तनु विस्तारे। तनादिकृञ्भ्य उः। सहेति योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासे सति समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्॥

---

१ उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च॥

मन्त्रः।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य
चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः।
नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्थुः
परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

पदपाठः।

भद्राः। अश्वाः। हरितः। सूर्यस्य। चित्राः। एतऽग्वाः। अनुऽमाद्यासः। नमस्यंतः। दिवः। आ। पृष्ठं। अस्थुः। परि। द्यावापृथिवी इति। यंति। सद्यः। ३ ॥

सायणः।

भद्राः कल्याणाः। अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम। तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम्। अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा। हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः। एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः। यद्वा। एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः। एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः। नमस्यन्तोऽस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आस्थुः। आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति। यद्वा। हरितो रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति। आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्ना परियन्ति। परितो गच्छन्ति। व्याप्नुवन्तीत्यर्थः।

अश्वाः। अशू व्याप्तौ। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्। एतग्वाः। इण् गतौ। असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः। गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः। एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनुमाद्यासः। मदि स्तुतौ। अस्मात्पयन्तादचो यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। नमस्यन्तः। नमो वरिव इति पूजार्थे क्यच्। व्यत्ययेन कर्मणि शतृपत्ययः। अस्थुः। तिष्ठतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ्। गातिस्थेति सिचो लुक्। आत इति झेर्जुस्॥

मन्त्रः।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं
मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।
यदेदयुक्त हरितः सधस्था-
दाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

पदपाठः।

तत्। सूर्यस्य। देवऽत्वं। तत्। महिऽत्वं। मध्या। कर्तोः। विऽततं। सं। जभार। यदा। इत्। अयुक्त। हरितः। सधऽस्थात्। आत्। रात्री। वासः। तनुते। सिमस्मै। ४॥

सायणः।

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वम्। स्वातन्त्र्यमिति

यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्ये अपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन्सूर्यः संजभार । अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरस्य प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेत् । यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाल्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान् करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मीनश्वान्वा सधस्थात् । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः तस्मादयुक्त । अमुञ्चत् । आदनन्तरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितृतमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन्लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तम् । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुङ्क्त[1] हरणानादित्यरश्मीन्हरितोश्वानिति वा अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरम्-अहर्-अवयुवती

---

१ अयुक्त इति पाठोऽप्यस्ति ॥

सर्वस्मात् (नि. ४। ११)। महिलम्। मह.पूजायाम्। औणादिक इन्प्रत्ययः। तस्य भावस्त्वतलौ (पा. ५। १। ११९)। मध्या। मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः। कर्तोः। करोतेरौणादिकस्तोसुन्प्रत्ययः। विततम्। विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा। उदित्त्वेन क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। जभार। हृग्रहोर्भ इति भत्वम्। अयुक्त। युजेर्लुङि झलो झलीति सिचो लोपः। सधस्थात्। घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः। सधमादस्थयोश्छन्दसीति सधादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रात्री। रात्रेश्चाजसाविति ङीप्॥

मन्त्रः।

तन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्याभि॒चक्षे॒
सूर्यो॑ रू॒पं कृ॑णुते॒ द्योरु॒पस्थे॑।
अ॒नं॒तम॒न्यद्रु॒श॑दस्य॒ पाजः॑
कृ॒ष्णम॒न्यद्ध॒रितः॒ सं भ॑रंति॥ ५॥

पदपाठः।

तत्। मि॒त्रस्य॑। वरु॑णस्य। अ॒भि॒ऽचक्षे॑। सूर्यः॑। रू॒पं। कृ॒णु॒ते॒। द्योः। उ॒पऽस्थे॑। अ॒नं॒तं। अ॒न्यत्। रुश॑त्। अ॒स्य॒। पाजः॑। कृ॒ष्णं। अ॒न्यत्। ह॒रितः॑। सं। भ॒रं॒ति॒। ५॥

सायणः।

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतो अभिचक्षे। आभिमुख्येन [1]दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते। कृणोति[2]। अपि च। अस्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वा। अनन्त-मवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः। बलनामैतत्। बलयुक्तम्। अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम्। अन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः संभरन्ति। अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति। तथा कृष्णं कृष्णवर्णमन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ। अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति। किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः। अभिचक्षे। संपदादि-लक्षणो भावे क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। द्योः। ङसिङसो-श्चेति (पा. ६। १। ११०) पूर्वरूपता। उपस्थे। घञर्थे कवि-धानमिति कप्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पाजः। पाति रक्षतीति पाजो बलम्। पातेर्बले जुट् चेत्यसुन् जुडागमश्च (उ. ४। २०२)। छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः॥

---

१ प्रकाशनाय इत्यपिपाठः॥

२ करोति इत्यपिपाठः॥

मन्त्रः।

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरंहसः पिपृता निरवद्यात्।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंता-
मदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः॥ ६॥

पदपाठः।

अद्य। देवाः। उत्ऽइता। सूर्यस्य। निः। अंहसः। पिपृत। निः। अवद्यात्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः। ६॥

सायणः।

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत। निष्कृष्य पालयत। यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षड् देवता ममहन्ताम्। पूजयन्तु। अनुमन्यन्ताम्। रक्षन्त्विति यावत्। मित्रः। प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः। वरुणो ऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी। अदितिरखण्डनीया अदीना वा देवमाता। सिन्धुः। स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता। पृथिवी। भूलोकस्याधिष्ठात्री। द्यौः। द्युलोकस्य। उतशब्दः समुच्चये। अद्या। निपातस्य चेति संहितायां

दीर्घत्वम् । उदिता । उत्पूर्वाद्देतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिप्रता । पॄ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् । सार्व-धातुकमपिदिति तशब्दस्य ङित्त्वे सति ऋचि तुनुघेत्यादिना (पा. ६। ३। १३३) संहितायां दीर्घः ॥

४

मन्त्रः ।

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये
वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो
होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥

पदपाठः ।

प्र । तव्यसीं । नव्यसीं । धीतिं । अग्नये । वाचः । मतिं । सहसः । सूनवे । भरे । अपां । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्यां । नि । असीदत् । ऋत्वियः । १ ॥

सायणः ।

प्रतव्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसम् । तथा चानु-

क्रान्तम्। प्र तव्यसीमष्टावाग्नेयं तु तत्त्रिष्टुबन्तमिति। तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः।

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः। अग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयम्। अथ यथेतमिति खण्डे सूचितम्। प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि ष्ठेति तिस्र इति (आश्व. ५। २०। ६)। दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्य निविद्धानम्। आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानम्। तथा चाचार्यातिदिशः। ऐकाहिकान्युपसंशस्य तेषु निविदो दध्याद्। एवमेवाग्निमारुत इति (आश्व. १०।१०।६,७॥

[1]अहमग्नये तव्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयित्रीम्। तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः। अस्मात्तृजन्तात्तुश्छन्दसीतीयसुन् (पा. ५। २। ५९)। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः (पा. ४। १। १४३)। छान्दस ईकारलोपः। नव्यसीं नवतरामपूर्वां धीतिं यागलक्षणामुक्तगुणकं कर्म प्रभरे। प्रकर्षेण करोमि। तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे। कीदृशायाग्नये। सहसो बलस्य सूनवे पुत्राय। किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता। अद्भ्य ओषधयः। ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेर्नप्तृत्वम्। अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः। तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः।

---

१ अत्र 'अग्ने' इत्यपपाठः मूलेऽदर्शनात्॥

सो ऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्पृथिव्यां वेदि-लक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

मन्त्रः ।

स जायमानः परमे व्योम-
न्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना
प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

पदपाठः ।

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने । अस्य । क्रत्वा । सम्ऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् । २ ॥

सायणः ।

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमानः । अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे । मातरिश्वने । अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवेत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः (ऋ. १। ३१। ३)। वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः। अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति

मातरिश्वा यजमानः तदर्थम् । किंच समिधानस्य दून्धनैः सम्यग्वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना । बलनामैतत् । बलवता क्त्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिः द्यावा पृथिवी [1]द्यांच पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्राकर्षेणादीपयत् । मध्ये शोचिःशब्दश्छान्दसः । मज्मना क्त्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

मन्त्रः ।

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः
सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।
भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽ-
ग्ने रेजंते अससंतो अजराः ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः । भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजंते । अससंतः । अजराः । ३ ॥

सायणः ।

अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषा दीप्तयः अजरा जरारहिताः ।

---

१ 'द्यांच पृथिवीं च' इति नास्ति कस्मिंश्चिव् पुस्तके ॥

अजीर्णाः। अविरता इत्यर्थः। नञो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्याग्नेर्भानवो रश्मयः। दीप्तेरुक्तत्वाद्‌च विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः। ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः। सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः। सुद्युतः। सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः। तथा अस्याग्नेर्भात्वक्षसः। त्वक्ष इति बलनाम। त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात्। भासमानबलाः। अक्तुरिति रात्रिनामैतत्। अक्तुरूर्म्येति तन्नामसूक्तत्वात्। द्वितीयार्थे प्रथमा। अक्तुं जगदञ्जकं नैशं तमः। अति। अतिक्रम्य। सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः। असमन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः। अविरताः। अत एवाजरा न रेजन्ते। न कम्पन्ते। दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वान्यैः। यद्वा। नशब्दो दृष्टान्तवचनः। भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव। ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः। अक्तुरति। अञ्जकं तमोऽतिक्रम्य असमन्तो रेजन्ते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते। कम्पन्ते। व्याप्नुवन्तीत्यर्थः॥

मन्त्रः।

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं
नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे
य एको वस्वो वरुणो न राजति॥ ४॥

पदपाठः।

यं। आऽईरिरे। भृगवः। विश्वऽवेदसं। नाभा। पृथिव्याः। भुवनस्य। मज्मना। अग्निं। तं। गीःऽभिः। हिनुहि। स्वे। आ। दमे। यः। एकः। वस्वः। वरुणः। न। राजति। ४॥

सायणः।

विश्ववेदसं सर्वधनम्। वेद इति धननाम। वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात्। तादृशं यमग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः। एकदेशे कृत्स्नशब्दः। यद्वा। एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम्। तस्या नाभौ उत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः। स्थापितवन्तः। तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिः आहिनुहि। प्राप्नुहि। हि गतौ वृद्धौ च। उतश्च प्रत्ययात् (पा. ६। ४। १०६) [१]छन्दसि वावचनमिति हेर्लुगभावः। योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वोः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति। प्रदातुमिति शेषः। राजतीत्यैश्वर्यकर्मा। चियति राजतीति तन्नामसु पाठात्। तत्र दृष्टान्तः। वरुणो न वारक आदित्य इव। स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत्॥

---

१ छन्दसि वा वचनमिति ग्रन्थस्तु 'बहुलं छन्दसि' इत्यस्यैव प्रपंचः॥

मन्त्रः ।

न यो वराय मरुतामिव स्वनः
सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति
योधो न शत्रून्त्स वना न्यृंजते ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

न । यः । वराय । मरुताऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः । अग्निः । जंभैः । तिगितैः । अत्ति । भर्वति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋंजते । ५ ॥

सायणः ।

योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय [१]न, शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिजयार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवा अशनिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक्सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितैः । निशितैः तीक्ष्णीभूतैः । अन्त्यविकारश्छान्दसः । जम्भैः दन्तैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्ति । अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा भर्वति हिनस्ति । भर्व हिंसायाम् । यास्कस्त्वाह । भर्वतिरत्तिकर्मेति

१ 'न' इति कस्मिंश्चित् पुस्तके नास्ति ॥

(नि. ९ । २३)। यद्यप्यन्निभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवान्तर-भेदोऽवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न । संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शत्रून्भर्वति भक्षयति तद्वत् । किंच सोऽग्निः । वना । वनानि वृक्षादिसमूहान् न्यृञ्जते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

मन्त्रः ।

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरस-
द्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः
शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

पदपाठः ।

कुवित् । नः । अग्निः । उचथस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् । चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे । ६ ॥

सायणः ।

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचथस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयिता असत् । भवतु । अस्तेर्लेट्यडागमः । यद्वा । उचथस्य एतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबन्धः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितृभिर्धनैः कामम् अत्यर्थ-

मभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतम् आवरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः । वृणोतेर्लेट्यडागमः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । अयमग्निश्चोदः अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुविद्बहु तुतुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः । तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः श्नपः श्लुः । शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निम् अया धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

मन्त्रः ।

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षद-
मग्निं मित्रं न समिधान ऋंजते ।
इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्य-
च्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

पदपाठः ।

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूःऽसदं । अग्निं । मित्रं । न । सम्ऽइधानः । ऋंजते । इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णां । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं । ७ ॥

सायणः ।

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् । दीप्तज्वालमित्यर्थः । किंच वः युष्मत्संबन्धिनः

ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः दृध्मैर्दीपयमानः ऋञ्जते । प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । दृन्धानः । सम्यग्दीप्यमानः । अक्रः । ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः । अन्यैरनाक्रान्तो वा । क्रमेश्छान्दसो डः । विदथेषु । यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वा उदु यंसते । उद्योतयत्येव । यमेर्लेट्यडागमः । सिप् । उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम । धीः शमीति तन्नामसु पाठात् ॥

मन्त्रः ।

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने
शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽ-
निमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

पदपाठः ।

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः । अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः । ८ ॥

सायणः।

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन्। युच्छ प्रमादे। अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैः नोऽस्मान् पाहि। रक्ष। किंच हे इष्टे सर्वैरेषणीयाग्ने जाः जायमानः अस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिः अहिंसितैः अदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः। दृप दृम्फ उत्क्लेशे। तौदादिकः। अनिमिषद्भिः। निमेषरहितैः। अनलससस्वभावैः। ईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान् परि परितः पाहि। पालय। यद्वा। उपर्युपरि जायन्त इति जाः। नोजाः। अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि। परितो रक्ष। न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष॥

५

मन्त्रः।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं
यः पार्थिवानि विममे रजांसि।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः॥ १॥

पदपाठः।

विष्णोः। नु। कं। वीर्याणि। प्र। वोचं। यः। पार्थिवानि। विऽममे। रजांसि। यः। अस्कभायत्। उत्ऽतरं। सधऽस्थं। विऽचक्रमाणः। त्रेधा। उरुऽगायः। १ ॥

सायणः।

विष्णोर्नु कमिति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् ॥

अत्रानुक्रमणिका। विष्णोः षड्वैष्णवं हीति। अभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम्। स्तोमे वर्धमान इति खण्डे सूचितम्। विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाक इति (आश्व. ७। ८। ४)। तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंस्तोपगन्तव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम्। तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खण्डे सूचितम्। महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कमिति (आश्व. ६। ७। ९)। आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता। अथ यथैतमिति खण्डे सूचितम्। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ. १। १५४। १) तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि (ऋ. १०। ५३। ६) इति (आश्व. ५। २०। ६)॥

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कम् अतिशीघ्रं प्रवोचम्। प्रब्रवीमि। अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानीत्युक्तत्वात् (नै. ३। १२)। शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयम्। कानि तानीति तत्राह। यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रञ्जनात्मकानि चित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे। अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः। तथा च मन्त्रान्तरम्। यद् इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ इति (ऋ. १। १०८। ९)। तैत्तिरीयेऽपि। योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति (तै. सं. १। २। १२। १)। तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम्। किंच यश्च विष्णुरुत्तरमुद्गततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत्। तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान्। निर्मितवानित्यर्थः। अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति। यद्वा। यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे। विविधं निर्मितवान्। रजःशब्दो लोकवाची। लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्केनोक्तत्वात्। किंच यश्च उत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान्। सृष्टवानित्यर्थः। स्कम्भिः स्तम्भुस्तुम्भिवति

विहितस्य अः छन्दसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः। अथवा। पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे। भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः। भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम्। किं च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम्। अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम्। सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम् अस्कभायत्। स्कम्भितवान्। ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः। किं कुर्वन्। त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्त्रिविधं क्रममाणः। विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् "इदं विष्णोर्विचक्रमे" इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् (ऋ. १। २२। १७)। अत एव उरुगायः। उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः। अतिप्रभूतं गीयमानो वा। य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम्॥

मन्त्रः।

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्व-
धिक्षियंति भुवनानि विश्वा॥ २॥

पदपाठः।

प्र। तत्। विष्णुः। स्तवते। वीर्येण। मृगः। न। भीमः। कुचरः। गिरिऽस्थाः। यस्य। उरुषु। त्रिषु। विऽक्रमणेषु। अधिऽक्षियंति। भुवनानि। विश्वा। २॥

सायणः।

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यम्। तत्र प्र तदित्ययमनुरूपस्तृचः सोमातिरेक इति खण्डे सूचितम्। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपाविति (आश्व. ६। ७। ८)। वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खण्डे सूचितम्। प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति (आश्व. ९। ९। ११। एवम् ६। ७। ८)॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इत्यवगम्यते। स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते। स्तूयते सर्वैः। कर्मणि व्यत्ययेन शप्। वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः। मृगो न सिंहादिरिव। यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते। अस्मिन्नर्थे निरुक्तम्। मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा। गिरिष्ठाः। गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति। पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति (नि. १। २०)। तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्युपादानभूतः। परमेश्वराद्भीतिः "भीषास्माद्वातः पवते" (तै. आ. ८। ८। १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा। किंच कुचरः शत्रुवधादि-

कुत्सितकर्मकर्त्ता । कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा । तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृग्गोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति । आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

मन्त्रः ।

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म
गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थ-
मेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

प्र । विष्णवे । शूषं । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे । यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्थं । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

सायणः ।

विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषमस्मत्स्तुत्यादिजन्यं [१]बलं महत्वं मन्म

---

१ महद्बलत्वम् इति कस्मिंश्चित्पुस्तके पाठोऽस्ति ॥

मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं विष्णुमेतु। प्राप्नोतु। कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कीदृशाय गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते। उरुगायाय। बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षित्रे कामानाम्। एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु। कोऽस्य विशेष इति उच्यते। यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इद् एक एव अद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे। विशेषेण निर्मितवान्॥

मन्त्रः।

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा॥ ४॥

पदपाठः।

यस्य। त्री। पूर्णा। मधुना। पदानि। अक्षीयमाणा। स्वधया। मदन्ति। यः। ऊं इति। त्रिऽधातु। पृथिवीं। उत। द्यां। एकः। दाधार। भुवनानि। विश्वा। ४॥

सायणः।

यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान्। य उ। य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च। यद्वा। पृथिवीशब्देन अधोवर्तीन्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि। द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि। एवं चतुर्दश-लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि। त्रिधातु। त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु। पृथिव्यप्तेजोरूप-धातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार। धृतवान्। तुजा-दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्। उत्पादितवानित्यर्थः। छन्दोगारण्यके। तत्तेजोऽसृजत। तदन्नमसृजत[1]। ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रय-सृष्टिमुक्त्वा [2]हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता (छा. उ. ६।२।३। ३, १-३)। यद्वा। त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः॥

---

१ ता अन्नमसृजन्त इति पाठ उपलब्धछान्दोग्योपनिषदि दृश्यते॥

२ हन्तेमाः—इति कस्मिंश्चित्पुस्तके पाठोऽस्ति॥

मन्त्रः ।

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्था
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्यां । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति । उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः । ५ ॥

सायणः ।

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खण्डे सूचितम् । इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यामिति (आश्व. ४ । ५ । ३) ॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामैतत् । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातमिति यास्केनोक्तत्वात् (नि. ६ । ७) । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्याम् । व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्नु-

मिच्छन्तो [1]नरो मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति। तदश्यामित्यन्वयः। पुनरपि तदेव विशेष्यते। उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना। अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते। तदश्याम्। यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः। ततोऽधिकं नास्तीत्याह। इत्था। इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः। स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा। तस्य पदं प्राप्तवतां न [2]पुनरावृत्तिः। न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम्। हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः[3] ॥

मन्त्रः।

ता वां वास्तू॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒
यत्र॒ गावो॒ भूरि॑शृंगा अ॒यासः॑।
अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ वृष्णः॑
पर॒मं प॒दमव॑ भाति॒ भूरि॑ ॥ ६ ॥

---

१ नराः — इति कस्मिंश्चित्पुस्तकेऽस्ति परं मन्त्रे नराः इति नास्ति॥
२ पुनरावृत्तेः — इति कस्मिंश्चित्पुस्तकेऽस्ति॥
३ अत्र सायणेन 'अभि' इत्यस्य न केनापि सहान्वयः प्रदर्शितः॥

पदपाठः ।

ता । वां । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः । अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि । ६ ॥

सायणः ।

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्यै युवयोर्गमनाय उश्मसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गा अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा । अयासः अयना गन्तारः अतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह । अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा

ङ्गिरसो निर्गतमिति वा अयासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्द्ध्यस्थमवभाति भूरि। पादः पद्यतेरिति (नि. २। ७)॥

६

मन्त्रः।

यो जात एव प्रथमो मनस्वा-
न्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत्।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य मह्ना स जनास इंद्रः॥ १॥

पदपाठः।

यः। जातः। एव। प्रथमः। मनस्वान्। देवः। देवान्। क्रतुना। परिऽअभूषत्। यस्य। शुष्मात्। रोदसी इति। अभ्यसेतां। नृम्णस्य। मह्ना। सः। जनासः। इंद्रः। १॥

सायणः।

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि। तत्र यो जात इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम्॥

संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंसेत्। यदि पर्यायानिति खण्डे सूचितम्। यो जात एवेति निष्केवल्य इति (आश्व. ६। ६। १५)। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविद्धानीयम्। सूचितं च। तृतीयस्य ग्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिन इति (आश्व. ७। ७। १)। विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति साममूक्तं शंसेत्। विश्वजितोऽग्निं नर इति खण्डे सूचितम्। सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति साममूक्तानीति (आश्व. ८। ७। ११)। अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम्। श्येनाजिराभ्यामिति खण्डे सूचितम्। तिष्ठाहरी इति यो जात एवेति मध्यंदिन इति (आश्व. ९। ७। २३)। महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तम्। उरू इति खण्डे सूचितम्। वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति (ऐत. आरण. ५। ३। १)। अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः।

संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः।
अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च॥
तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः॥
विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्॥

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः। गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत्। दैत्यास्त्विन्द्रजिघांसया तत्र समागमन्। तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः। स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत्। निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः। नाहमिन्द्रस्तुच्छः किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति। गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वा असुराः परिवव्रुः। स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम। ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद्गृत्समदरूपेणास्त इति तं जगृहुः। स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच। अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः॥

गृत्समदो ब्रूते। जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः देवः द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्याग देवान्पर्यभूषत्। रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत्॥ भूष अलंकारे भ्वादिः। लङि रूपम्। यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत्। पर्यभवत्। अत्यक्रामत्। अस्मिन्पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः। श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः। यस्येन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम्। अबिभीताम्। भ्यस भये। अनुदात्तेत्। भ्यस भयवेपनयोरिति

नैरुक्ताः (नि. ३। २१)। अभ्यसेतामवेपेतां वा। तथा च मन्त्रान्तरम्। इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति (ऋ. १। ८०। ११)। नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य। मह्ना महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति। अत्र निरुक्तम्। यो [1]जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तेति (नि. १०। १०)॥

मन्त्रः।

यः पृ॒थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृं॑ह॒-
द्यः पर्व॑ता॒न्प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात्।
यो अं॒तरि॑क्षं विम॒मे वरी॑यो॒
यो द्याम॒स्तभ्ना॒त्स ज॑नास॒ इंद्रः॑ ॥ २ ॥

पदपाठः।

यः। पृ॒थि॒वीं। व्यथ॑मानां। अदृं॑हत्। यः। पर्व॑तान्। प्रऽकु॑पितान्। अर॑म्णात्। यः। अं॒तरि॑क्षं। वि॒ऽम॒मे। वरी॑यः। यः। द्यां। अस्त॑भ्नात्। सः। ज॒ना॒स॒ः। इंद्रः॑। २ ॥

---

१ 'जातः' इत्यपि पाठः॥

सायणः ।

हे जना य इन्द्रो व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीमदृंहत् । शर्करादिभिर्दृढामकरोत् । दृह दृहि वृद्धौ । यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान्पचयुक्तान्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्णात् । रमु क्रीडायाम् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः । यश्च वरीय उरुतममन्तरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यश्च द्यां दिवमस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत् । स्तम्भु रोधन इति सौत्रो धातुः । स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

मन्त्रः ।

यो ह॒त्वाहि॒मरि॑णात्स॒प्त सिंधू॑-
न्यो गा उ॑दा॒जद॑प॒धा व॒लस्य॑ ।
यो अश्म॑नोरं॒तर॒ग्निं ज॒जान॑
सं॒वृक्स॒मत्सु॒ स ज॑नास॒ इंद्रः॑ ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

यः । ह॒त्वा । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिंधू॑न् । यः । गाः । उ॒त्ऽआज॑त् । अ॒प॒ऽधा । व॒लस्य॑ । यः । अश्म॑नोः । अ॒न्तः । अ॒ग्निम् । ज॒जान॑ । स॒म्ऽवृक् । स॒मत्ऽसु॑ । सः । ज॒ना॒स॒ः । इंद्रः॑ । ३ ॥

सायणः।

यः अहिं मेघं हत्वा न [१]मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात्। प्रैरयत्। यद्वा। सप्त गङ्गा-यमुनाद्या मुख्या नदीररिणात्। [२]रीङ् श्रवणे क्र्यादिः। यश्च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धा गा उदाजत्। निरगमयत्। अपधा। अपपूर्वाद्दधातेरातश्चोपसर्ग इति भावेऽङ्प्रत्ययः (पा. ३। ३। १०६)। सुपां सुलुगिति पञ्चम्या आकारः। यश्च अश्मनोः। अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः। अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोरन्तर्मध्ये वैद्युतमग्निं जजान। उत्पादयामास। यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः। तेषु संवृक् भवति। वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्विपि रूपम्। स इन्द्रो नाहमिति॥

मन्त्रः।

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः।
श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाद-
दर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः॥ ४॥

---

१ मेघमेहनम् इति कस्मिंश्चित् पुस्तकेऽस्ति॥

२ 'रीङ् श्रवणे क्र्यादिः' इत्यस्य स्थाने 'री गतिरेषणयोः क्र्यादिः' इत्येवं भवितुमर्हति॥

पदपाठः ।

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः ।
दासं । वर्णं । अधरं । गुहा । अकरित्यकः । श्वघ्नीऽइव ।
यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्यः । पुष्टानि ।
सः । जनासः । इंद्रः । ४ ॥

सायणः ।

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा विश्वानि च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृतानि । यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा । दासमुपचपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा अकः । अकार्षीत् । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् । लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् । जि जये । क्वसौ सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । जितवान् । यः अर्यः अरेः । षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः । शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षन् तं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

मन्त्रः ।

यं स्मा पृच्छंति कुह सेति घोर-
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवामिनाति
श्रदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

पदपाठः।

यं। स्म। पृच्छंति। कुह। सः। इति। घोरं। उत। ईं। आहुः। न। एषः। अस्ति। इति। एनं। सः। अर्यः। पुष्टीः। विजःऽइव। आ। मिनाति। श्रत्। अस्मै। धत्त। सः। जनासः। इंद्रः। ५॥

सायणः।

अपश्यन्तो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति। स इन्द्रः कुत्र वर्तत इति। सेति। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपे गुणः। न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः। एष इन्द्रो नास्तीति। तथा च मन्त्रे। नेंद्रोऽस्तीति नेम उ त्व आहेति (ऋ. ८। १००। ३)। ईमिति पूरणः। स इन्द्रो विज इव। इवशब्द एवार्थे। उद्वेजक एव सन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकानि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति। सर्वतो हिनस्ति। मीङ् हिंसायाम्। मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः। तस्मात् श्रदस्मा इन्द्राय धत्त। स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत। यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथाप्यस्तीति विश्वासं कुरुत। एवं निर्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति॥

मन्त्रः।

यो र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता यः कृ॒शस्य॒
यो ब्र॒ह्मणो॒ नाध॑मानस्य की॒रेः।
यु॒क्तग्रा॑व्णो॒ यो॑ऽवि॒ता सु॑शि॒प्रः
सु॒तसो॑मस्य॒ स ज॑नास॒ इंद्रः॑ ॥ ६ ॥

पदपाठः।

यः। र॒ध्रस्य॑। चो॒दि॒ता। यः। कृ॒शस्य॑। यः। ब्र॒ह्मणः॑। नाध॑मानस्य। की॒रेः। यु॒क्तऽग्रा॑व्णः। यः। अ॒वि॒ता। सु॒ऽशि॒प्रः। सु॒तऽसो॑मस्य। सः। ज॒ना॒सः॒। इंद्र॑। ६ ॥

सायणः।

यो रध्रस्य। रध हिंसासंराद्ध्योः। समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति। यस्य कृशस्य च दरिद्रस्य च। यस्य नाधमानस्य। नाधृ णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु। याचमानस्य कीरेः। करोतेः कीर्तयतेर्वा। स्तोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता। यस्य सुशिप्रः। शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तग्राव्णः अभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः सुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति। ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात्। यथा। ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति (ऋ. ३। ८। २)। अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः ॥

मन्त्रः ।

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो
यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान
यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

पदपाठः ।

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः । यः । सूर्यं । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इंद्रः । ७ ॥

सायणः ।

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने ग्रामाः । ग्रसन्तेऽन्नेति ग्रामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । यस्य वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान । जनयामास । यस्योषसम् । तथा मन्त्रः । जजान सूर्यमुषसं सुदंसा इति (ऋ. ३। ३१। ८)। यस्य मेघभेदनद्वारापां नेता प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

मन्त्रः।

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते
　परेऽवर उभया अमित्राः।
समानं चिद्रथमातस्थिवांसा
　नाना हवेते स जनास इंद्रः॥ ८॥

पदपाठः।

यं। क्रंदसी इति। संयती इति संऽयती। विऽह्वयेते इति विऽह्वयेते। परे। अवरे। उभयाः। अमित्राः। समानं। चित्। रथं। आतस्थिऽवांसा। नाना। हवेते इति। सः। जनासः। इंद्रः। ८॥

सायणः।

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं विह्वयेते। स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः। परे उत्कृष्टाः अवरे अधमाश्च उभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति। समानं इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते। आह्वयेते। यद्वा। समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते।

यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते। तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति॥

मन्त्रः।

यस्मा॒न्न ऋ॒ते वि॒जयं॑ते॒ जना॑सो॒
यं युध्य॑माना॒ अव॑से॒ हवं॑ते।
यो विश्व॑स्य प्रति॒मानं॑ ब॒भूव॒
यो अ॑च्युत॒च्युत्स जना॑स॒ इंद्रः॑॥ ९॥

पदपाठः।

यस्मा॑त्। न। ऋ॒ते। वि॒ऽजयं॑ते। जना॑सः। यं। युध्य॑मानाः। अव॑से। हवं॑ते। यः। विश्व॑स्य। प्र॒ति॒ऽमानं॑। ब॒भूव॑। अ॒च्यु॒त॒ऽच्युत्। सः। ज॒ना॒सः॒। इन्द्रः॑। ९॥

सायणः।

यस्मादृते जनासः जना न विजयन्ते। विजयं न प्राप्नुवन्ति। अतः युद्ध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिन्द्रं हवन्ते। आह्वयन्ति। यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव। यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम्॥

मन्त्रः ।

यः शश्वतो मह्येनो दधाना-
नमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां
यो दस्योर्हन्ता स जनास इंद्रः ॥ १० ॥

पदपाठः ।

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अम-
न्यमानान् । शर्वा । जघान । यः । शर्धते । न ।
अनुऽददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हन्ता । सः ।
जनासः । इंद्रः । १० ॥

सायणः ।

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शरुर्वज्रः । तेनायुधेन जघान । हन्तेर्लिटि रूपम् । यस्य शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति । अनुपूर्वात् डुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यस्य दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

मन्त्रः ।

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं
चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान
दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११ ॥

पदपाठः ।

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियंतं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् । ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः । ११ ॥

सायणः ।

यः पर्वतेषु चियन्तम् इन्द्रभिया बह्वन् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् । अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानम् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ओजसोऽप्सरसो नित्यमिति सकारलोपः (प. ३। १। ११। २ वा)। बलमाचरन्तमहिमाहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रो नाहमिति ॥

मन्त्रः।

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मा-
नवासृजत्सर्तवे सप्त सिंधून्।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहु-
र्द्यामारोहंतं स जनास इंद्रः॥ १२॥

पदपाठः।

यः। सप्तऽरश्मिः। वृषभः। तुविष्मान्। अवऽअसृजत्। सर्तवे। सप्त। सिंधून्। रौहिणं। अस्फुरत्। वज्रऽबाहुः। द्यां। आऽरोहंतं। सः। जनासः। इंद्रः। १२॥

सायणः।

यः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य। ते च रश्मयः। "वराहवः स्वतपसः। विद्युन्महसो धूपयः। श्वापयो गृहमेधाश्चेतीति। ये चेमेऽशिमिविद्विषः। पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति। वृष्टिभिरिति"। तैत्तिरीयारण्यके (१। ९। ४-५) ह्याम्नाताः। वृषभो वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त सर्पणस्वभावान्सिन्धूनपः सर्तवे सरणाय अवासृजत्। अवसृष्टवान्। यद्वा। गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत्। यश्च वज्रबाहुः सन् द्यां दिवमारोहन्तं रौहिणमसुरम् अस्फुरत्। जघान। स्फुर स्फुरणे तुदादिः॥

मन्त्रः।

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-
र्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः॥ १३॥

पदपाठः।

द्यावा। चित्। अस्मै। पृथिवी इति। नमेते इति। शुष्मात्। चित्। अस्य। पर्वताः। भयंते। यः। सोमऽपाः। निऽचितः। वज्रऽबाहुः। यः। वज्रऽहस्तः। सः। जनासः। इंद्रः। १३॥

सायणः।

अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी। इतरेतरापेक्षया द्विवचनम्। प्र मित्रयोर्वरुणयोरितिवत् (ऋ. ७। ६६। १)। नमेते। स्वयमेव प्रह्वीभवतः। णमु प्रह्वत्वे। कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमां यक् चिणाविति यकः प्रतिषेधः। चिदपि च अस्येन्द्रस्य शुष्माद्बलात्पर्वता भयन्ते। बिभ्यति। यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः। यद्वा। अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः। वज्रबाहुः। वज्रसदृशबाहुः। यस्य वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम्॥

मन्त्रः।

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं
यः शंसंतं यः शशमानमूती।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो
यस्येदं राधः स जनास इंद्रः॥ १४॥

पदपाठः।

यः। सुन्वंतं। अवति। पचंतं यः। शंसंतं। यः। शशमानं। ऊती। यस्य। ब्रह्म। वर्धनं। यस्य। सोमः। यस्य। इदं। राधः। सः। जनासः। इंद्रः। १४॥

सायणः।

यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमवति। रक्षति। यश्च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तम्। यश्च ऊती ऊतये। सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। रक्षार्थे शस्त्राणि शंसन्तं यश्च शसमानमवति। स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति। ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति। तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति। यस्य चेदमस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति। स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम्॥

मन्त्रः ।

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चि-
द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।
वयं त इंद्र विश्वह प्रियासः
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

पदपाठः ।

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजं । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः । वयं । ते । इंद्र । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथं । आ । वदेम । १५ ॥

सायणः ।

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते । हे इन्द्र यो दुध्रो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वा दर्दर्षि । भृशं प्रापयसि । स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रं आ वदेम । ब्रूयाम ॥

७

मन्त्रः ।

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे
मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

पदपाठः ।

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां । मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतऽवत् । जुहोत । १ ॥

सायणः ।

मित्रो जनानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् मैत्रम् । मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यन्तमित्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥

अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षबिन्दुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानमिति (आश्व. ३ । ११ । २२) ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वै-

मीयते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीम् उत अपि च द्यामेतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारान्नं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानभिचष्टे । सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवदुपस्तरणाभिधारणयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मेति (नि. १० । २२) । यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः (पा. ६ । १ । ७) । जुहोत । जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य [1]तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

मन्त्रः ।

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वा-
न्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो
नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

---

[1] बहुलं छन्दसि इत्यनेन ॥

पदपाठः।

प्र। सः। मि॒त्र। मर्तः। अ॒स्तु। प्रय॑स्वान्। यः। ते॒। आ॒दि॒त्य॒। शिक्ष॑ति। व्र॒तेन॑। न। ह॒न्यते॒। न। जी॒यते॒। त्वाऽऊ॑तः। न। ए॒न॒म्। अंहः॑। अ॒श्नो॒ति॒। अ॒न्ति॑तः। न। दू॒रात्। २॥

सायणः।

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या। एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या। सूचितं च। प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छत इति (आश्व. ४। ११। ६)। तत इष्टिर्मित्रः सूर्यः (आश्व. ३। १२। ८)। अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायामिति च (आश्व. ३। १२। ९)॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणमन्नं ददाति। हे मित्र स मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु। प्रभवतु। त्वोतस्त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते। न बाध्यते। न जीयते। नाभिभूयते च। एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषम्। अंहः पापम्। अन्तितः समीपान्नाश्नोति। न प्राप्नोति। दूरादपि न प्राप्नोति। शिक्षतिर्दानकर्मा। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। जीयते। जयतेः कर्मणि यक्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। त्वोतः। तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदस्वरः । अश्नोति । अशू व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

मन्त्रः ।

अनमीवास इळया मदन्तो
मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो
वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । आदित्यस्य । व्रतं । उपऽक्षियन्तः । वयं । मित्रस्य । सुऽमतौ स्याम । ३ ॥

सायणः ।

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अनमीवास इळया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूचितम् (आश्व. ४। ११। ६) ॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवर्जिता इळयान्नेन मदन्तो माद्यन्तः पृथिव्याः वरिमन्विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः [१]आदित्यस्य संबन्धि व्रतं कर्मोप-

---

१ आदित्यसम्बन्धि – इति कस्मिंश्चित्पुस्तके समस्तपाठोऽस्ति ॥

चियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रह-बुद्ध्यां स्याम । वर्तेमहि । मदन्तः । मदी हर्षे इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य ज्ञुस्क्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथ्वादिलादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

मन्त्रः ।

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो
राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्या-
पि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः । तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम । ४ ॥

सायणः ।

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यः नमस्यः सर्वैर्नमस्कर-णीयः । सुशेवः शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य

जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी। सुक्षत्रः। क्षत्रशब्देन बलमुच्यते। शोभनबलोपेतः। वेधाः। सर्वस्य जगतो विधाता। एवंगुणोपेतः सूर्यः अजनिष्ट। प्रादुरभूत्। तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ शोभनायां बुद्धौ भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनस्येऽपि यजमाना वयं स्याम। भवेम। नमस्यः। नमसि साधुः। तत्र साधुरिति यत्। तित्स्वरितः। अजनिष्ट। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपम्। सौमनसे। सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण्। प्रत्ययस्वरः॥

मन्त्रः।

मृहाँ आदित्यो नमसोपसद्यो
यातयज्जनो गृणते सुशेवः।
तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्ट-
मग्नौ मित्राय हृविरा जुहोत॥ ५॥

पदपाठः।

मृहान्। आदित्यः। नमसा। उपऽसद्यः। यातऽयज्जनः। गृणते। सुऽशेवः। तस्मै। एतत्। पन्यऽतमाय। जुष्टं। अग्नौ। मित्राय। हृविः। आ। जुहोत। ५॥

सायणः ।

योऽयमादित्यो महानत एव नमसा नमस्कारेण उपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः यातयज्जनः । प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवस्स भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्राय आदित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्धविरग्नौ आ जुहोत । जुहुत । यातयज्जनः । यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । गॄ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरघ्न्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् । नित्यं मन्त्र इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

मन्त्रः ।

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सि ।
द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् ॥ ६ ॥

पदपाठः ।

मि॒त्रस्य॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽधृतः॑ । अवः॑ । दे॒वस्य॑ । सा॒न॒सि । द्यु॒म्नं । चि॒त्रश्र॑वःऽतमम् । ६ ॥

सायणः ।

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने पञ्चसप्तादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः ।

तत्र मैत्रावरुणग्रस्ते मित्रस्य चर्षणीधृत इत्याद्यास्तत्र आवापार्थाः। सूचितं च। मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्य इति (आश्व. ७। ५। ९)॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्ध्यऽवोऽन्नंसानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमम्। अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम्। सानसि। सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिना सिच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः। चित्त्वादन्तोदात्तः। स्वमोरिति स्वमोर्लुक्॥

मन्त्रः।

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः।
अभि श्रवोभिः पृथिवीम्॥ ७॥

पदपाठः।

अभि। यः। महिना। दिवं। मित्रः। बभूव।
सऽप्रथाः। अभि। श्रवःऽभिः। पृथिवीं। ७॥

सायणः।

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः। तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या। सूचितं च। अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति (आश्व. २। १२। ९)॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना दिवमन्तरिक्षमभि बभूव । अभिभवति । स मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः । श्रवोभिः । वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः पृथिवीमप्यभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः । सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

मन्त्रः ।

मि॒त्राय॒ पंच॑ येमि॒रे॒ जना॑ अ॒भिष्टि॑शवसे ।
स दे॒वान्विश्वा॑न्बिभर्ति ॥ ८ ॥

पदपाठः ।

मि॒त्राय॑ । पंच॑ । ये॒मि॒रे॒ । जना॑ः । अ॒भिष्टि॑ऽशवसे ।
सः । दे॒वान् । विश्वा॑न् । बि॒भ॒र्ति॒ । ८ ॥

सायणः ।

पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय मित्राय येमिरे । हवींष्युद्यच्छन्ति । स तादृशो मित्रो विश्वान् सर्वान् देवान्बिभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति । अभिष्टिशवसे । दृषेर्मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेरन्तोदात्तत्वम् । शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मन्त्रः।

मि॒त्रो दे॒वेष्वा॒युषु॒ जना॑य वृ॒क्तब॑र्हिषे।
इष॑ इ॒ष्टव्र॑ता अकः॥ ९॥

पदपाठः।

मि॒त्रः। दे॒वेषु॑। आ॒युषु॑। जना॑य। वृ॒क्तऽब॑र्हिषे।
इषः॑। इ॒ष्टऽव्र॑ताः। अ॒क॒रित्य॑कः। ९॥

सायणः।

मित्रः भगवानादित्यः देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनः वृक्तबर्हिः। वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः। बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः। तस्मै वृक्तबर्हिषे जनाय इष्टव्रताः। इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषः तादृग्भान्यन्नानि अकः। करोति। तस्मै ददातीत्यर्थः। वृक्तबर्हिषे। ओव्रस्‍चू छेदने। कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। अकः। करोतेर्लुङि छन्दसि मन्त्रे घसेत्यादिना लुक्। सिपो हल्ङ्यादिलोपः। निघातः॥

८

मन्त्रः ।

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः
स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।
पुराणी देवि युवतिः पुरंधि-
रनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

पदपाठः ।

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि । पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंऽधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे । १ ॥

सायणः ।

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमु[1]षोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम् । उष [2]उषस्यमिति । प्रातरनुवाक [3]उषस्ये

---

१ अत्र 'त्रैष्टुभम्' इति पाठ इति कश्चित् । तन्न । अनुपदमेव 'त्रैष्टुभे छन्दसि' इत्युक्तत्वात् ॥

२ औषस्यमित्यपपाठः । अनुक्रमणिकायां श्रौतसूत्रे च तथाऽदर्शनात् ॥

३ उषः क्रतौ इति कस्मिंश्चित् पुस्तके ॥

क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूचितं च। उषो वाजेनेदमु त्यदिति (आश्व. ४। १४। २)॥

वाजेन वाजिनि अन्नेन अन्नवति। तथा च मन्त्रः। संवाजैर्वाजिनीवतीति (ऋ. १। ४८। १६)। मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व। सेवस्व। यद्वा। वाजेन हविर्लक्षणेनान्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः। विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिरित्युपमा[1]। तद्वच्छोभमाना[2]। सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषेतिवत् (ऋ. १। १२३। ११)। पुरंधिः। पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा। बहुस्तोत्रवती। पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः। पुरंधिः शोभमाना वा। एवंविधगुणोपेता त्वमनु व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि। यष्टव्यतया वर्तसे। मघोनि। मघशब्दान्मतुबर्थे छन्दसीवनिपाविति वनिप्। स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीप्। श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः। संबुद्धावम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। निघातः। पुराणी। पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः। टिड्ढाणञिति ङीप्। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यन्तोदात्तत्वम्। पुरंधिः। पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य

---

१ 'तरुणी' इति कस्मिंश्चित् पुस्तके॥
२ 'शोभना' इति कस्मिंश्चित् पुस्तके॥

ह्रस्वस्य। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यान-त्वाद्युदात्तत्वम् ॥

मन्त्रः।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि
चंद्ररथा सूनृता ईरयंती।
आ त्वा वहंतु सुयमासो अश्वा
हिरण्यवर्णां पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

पदपाठः।

उषः। देवि। अमर्त्या। वि। भाहि। चंद्रऽरथा। सूनृताः। ईरयंती। आ। त्वा। वहंतु। सुऽयमासः। अश्वाः। हिरण्यऽवर्णां। पृथुऽपाजसः। ये। २ ॥

सायणः।

हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमय-रथोपेता सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाच ईरयन्ती उच्चारयन्ती। तथा च मन्त्रवर्णः। सुम्नावरी सूनृता ईरयन्तीति (ऋ. १। ११३। १२)। तादृशी त्वं वि भाहि। सूर्यकिरणसंबन्धा-द्विशेषेण दीप्यस्व। पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा ये ऽश्वा विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णां त्वा त्वामावहन्तु। सुयमासः। यमेरच्छाऽर्थे खल्। लित्स्वरः ॥

मन्त्रः।

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वो-
र्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः।
समानमर्थं चरणीयमाना
चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व॥ ३॥

पदपाठः।

उषः। प्रतीची। भुवनानि। विश्वा। ऊर्ध्वा। तिष्ठसि। अमृतस्य। केतुः। समानं। अर्थं। चरणीयमाना। चक्रंऽइव। नव्यसि। आ। ववृत्स्व। ३॥

सायणः।

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची। प्रति आभिमुख्येन अञ्चति प्राप्नोतीति प्रतीची। अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि। नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि। अर्थम्। अर्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः। समानमेकं मार्गमुदयात्प्राचीनकाललक्षणम्। चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वमा ववृत्स्व। पुनस्तस्मिन्मार्ग आवृत्ता भव। तत्र दृष्टान्तः। चक्रमिव। यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत्। प्रतीची। प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन्। अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्। अचः

(पा. ६।४।१२८) इत्यकारलोपे चौ (पा. ६।३।१३८) इति दीर्घः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। केतुः। चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्माच्चायः कौ चेति तुः। कौ इत्यादेशः। आर्धधातुकलक्षणो गुणः॥ अर्थम्। अर्तेस्थन्प्रत्ययः। नव्यसि। नवशब्दादीयसुनि ङीपि रूपम्। ईकारलोपश्छान्दसः। ववर्त्त। वृतु वर्तने। बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः॥

मन्त्रः।

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्यु-
षा याति स्वसरस्य पत्नी।
स्व१र्जनन्ती सुभगा सुदंसा
आन्ताद्दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः॥ ४॥

पदपाठः।

अव। स्यूमऽइव। चिन्वती। मघोनी। उषाः। याति। स्वसरस्य। पत्नी। स्वः। जनन्ती। सुऽभगा। सुऽदंसाः। आ। अन्तात्। दिवः। पप्रथे। आ। पृथिव्याः। ४॥

सायणः।

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वती अवचयमपचयं प्रापयन्ती। मघोनी धनवती। स्वसरस्य। सुष्ठु अस्यति

चिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः जनन्ती जनयन्ती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा । सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषा दिवो द्युलोकस्य आ अन्तात् पृथिव्याश्च आ अन्तात् आवसाना-त्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः । स्यूमेव । षिवु तन्तुसंताने । अविषिविशुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः । छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् । यणादेशः । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । नित्त्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वम् । जनन्ती । जन जनन इत्यस्य एयन्तस्य शतरि रूपम् । छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

मन्त्रः ।

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं
प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।
ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रे-
त्प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

अच्छ । वः । देवीं । उषसं । विऽभातीं । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृक्तिं । ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसं-दृक् । ५ ॥

सायणः।

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छ अभिलक्ष्य विभातीं शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्र भरध्वम्। यूयं कुरुत। मधुधा। मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति। मधु सोमः। तं धारयतीति वा। यद्वा। मधुधा आदित्यधात्री। यद्वा। अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवमखण्डमिदं पदमुषोनाम। सेयमुषा दिवि नभसि ऊर्ध्वं[1] ऊर्ध्वाभिमुखं पाजः तेजोऽश्रेत्। अयति। तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शना उषाः प्र रुरुचे। प्रकर्षेण दीप्यते। यद्वा। रोचना लोकान्प्र रुरुचे। प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति। तथा च मन्त्रवर्णः। व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनमिति (ऋ. १।४९।४)। रण्वसंदृक्। रवेर्गत्यर्थस्याच्प्रत्ययः। इदित्त्वान्नुमागमः। संपूर्वाद्दृशेः क्विन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

मन्त्रः।

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात्।
आयतीमग्न उषसं विभातीं
वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः॥ ६॥

---

१ अत्र 'पाजः' इत्यस्ति कस्मिंश्चित्पुस्तके॥

13

पदपाठः ।

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रं । अस्थात् । आऽयतीं । अग्ने । उषसं । विऽभातीं । वामं । एषि । द्रविणं । भिक्षमाणः । ६ ॥

सायणः ।

ऋतावरी सत्यवती येयमुषा दिवो द्युलोकादर्कैस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततो रेवती धनवती सेयं[1] रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथास्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति । हे अग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं विभातीं भासमानामुषसमुषोदेवीं भिक्षमाणो हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि । अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि "चिण् भावकर्मणोरि"ति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयिशब्दान्मतुप् । छन्दसीर इति वत्वम् । रयेर्मतौ बहुलमिति[2] संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुप उदात्तत्वम् ॥

---

१ 'येयम्' इत्यपि पाठः ॥

२ रयेर्मतौ बहुलम् इति सम्प्रसारणम् । ततः सम्प्रसारणाच्च इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपत्वे कृते गुणः ॥

मन्त्रः।

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य-
न्वृषा मही रोदसी आ विवेश।
मही मित्रस्य वरुणस्य माया
चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा॥ ७॥

पदपाठः।

ऋतस्य। बुध्ने। उषसाम्। इषण्यन्। वृषा। मही इति। रोदसी इति। आ। विवेश। मही। मित्रस्य। वरुणस्य। माया। चन्द्राऽइव। भानुम्। वि। दधे। पुरुऽत्रा। ७॥

सायणः।

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्य अह्नो बुध्ने मूले उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश। [1]स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान्। यद्वा। वृषा वर्षिता इषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहः। रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम्। तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभारूपा सती चन्द्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुत्रा बहुषु देशेषु वि दधे। विदधाति। सर्वत्र प्रसारयति। मही। अल्लोपश्छान्दसः। पुरुत्रा। देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे त्राप्रत्ययः॥

१ 'स्वतेजोभिः' इति नास्ति बहुषु पुस्तकेषु॥

६

मन्त्रः ।

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु ।
त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

पदपाठः ।

अग्रं । पिब । मधूनां । सुतं । वायो इति ।
दिविष्टिषु । त्वं । हि । पूर्वऽपाः । असि । १ ॥

सायणः ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्राग्रं पिबेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रम् । कृत्स्नमिन्द्रवायुदेवताकम् । आद्या केवलवायव्या ॥

तथा चानुक्रान्तम् । अग्रं वायव्याद्यैन्द्रवायवं तु गायत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितम् । अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानमिति (आश्व. ५। ५। ४) ॥

हे वायो त्वमग्रमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभिषुतं रसं पिब । कुत्रेति तदुच्यते । दिविष्टिषु । दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्य एषणेषु निमित्तेषु । त्वं हि त्वं खलु पूर्वपा असि । हिशब्दो 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. ७। ९२। १) इत्यादि-

मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायोरग्रपानं 'देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयमित्यादि ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम् (ऐ. ब्रा. २। २५)। तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

मन्त्रः ।

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वाँ इंद्रसारथिः ।
वायो सुतस्य तृंपतम् ॥ २ ॥

पदपाठः ।

शतेन । नः । अभिष्टिऽभिः । नियुत्वान् । इंद्रऽसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृंपतं । २ ॥

सायणः ।

हे वायो नियुत्वान् नियुद्भिस्तद्वान् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं शतेन अपरिमितैः अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैः आगच्छेति शेषः । आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयं[1] सोमं तृम्पतम् । पिबतं त्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मण एवोक्तम् । "तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्त्रिभाग्वायुरिति तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्त्येऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयदिति वा" (ऐ. ब्रा. २। २५)॥

---

१ नोऽस्मदीयम् इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

मन्त्रः ।

आ वां सहस्रं हरय इंद्रवायू अभि प्रयः ।
वहंतु सोमपीतये ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

आ । वां । सहस्रं । हरयः । इंद्रवायू इति ।
अभि प्रयः । वहंतु । सोमऽपीतये । ३ ॥

सायणः ।

हे इन्द्रवायू वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः प्रयः अन्नं प्रति त्वरयन्तः सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते सोमपीतये आवहन्तु ॥

मन्त्रः ।

रथं हिरण्यवंधुरमिंद्रवायू स्वध्वरम् ।
आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

रथं । हिरण्यऽवंधुरं । इंद्रवायू इति । सुऽअध्वरं ।
आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशं । ४ ॥

सायणः ।

हे इन्द्रवायू हिरण्यवन्धुरं हिरण्मयनिवासाधारकाष्ठोपेतं

दिविस्पृशं द्युलोकस्पर्शिनं स्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं रथमा स्थाथो हि। आस्थितौ खलु। यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः। स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम्॥

मन्त्रः।

रथेन पृथुपाजसा दाश्वांसमुप गच्छतम्।
इंद्रवायू इहा गतम्॥ ५॥

पदपाठः।

रथेन। पृथुऽपाजसा। दाश्वांसं। उप। गच्छतं।
इंद्रवायू इति। इह। आ। गतं। ५॥

सायणः।

रथेन पृथ्वित्यादिकस्तृचो दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवो द्वितीयः। सूचितं च। रथेन पृथुपाजसा (ऋ. ४। ४६। ५) "बह्वः सूरचक्षस" इति (ऋ. ७। ६६। १०) (आश्व. ७। १२। ७)॥

हे इन्द्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दाश्वांसं दातारं यजमानमुपगच्छतम्। तदर्थमिह अस्मिन्यज्ञे आगतम्। आगच्छतम्॥

मन्त्रः।

इंद्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा।
पिबतं दाशुषो गृहे॥ ६॥

पदपाठः ।

इंद्रवायू इति । अयं । सुतः । तं । देवेभिः ।
सऽजोषसा । पिबतं । दाशुषः । गृहे । ६ ॥

सायणः ।

हे इन्द्रवायू अयं सोमः सुतोऽभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानप्रीतौ दाशुषो हविर्दातुः गृहे यागशालायां पिबतम् ॥

मन्त्रः ।

इह प्रयाणमस्तु वामिंद्रवायू विमोचनम् ।
इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

पदपाठः ।

इह । प्रऽयानं । अस्तु । वां । इंद्रवायू इति ।
विऽमोचनं । इह । वां । सोमऽपीतये । ७ ॥

सायणः ।

हे इन्द्रवायू वां युवयोः इह अस्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इह अस्मिन्नेव यज्ञे वां सोमपीतये विमोचनमश्वानामस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥

१०

मन्त्रः।

अभूद्देवः सविता वंद्यो नु न
इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः।
वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः
श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत्॥ १॥

पदपाठः।

अभूत्। देवः। सविता। वंद्यः। नु। नः। इदानीं। अह्नः। उपऽवाच्यः। नृऽभिः। वि। यः। रत्ना। भजति। मानवेभ्यः। श्रेष्ठं। नः। अत्र। द्रविणं। यथा। दधत्। १॥

सायणः।

अभूद्देव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं सावित्रम्। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः॥

तथा चानुक्रमणिका। अभूद्देवः षट् त्रिष्टुबन्तमिति। अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्। तथा च सूत्रम्। अभूद्देव एकया च दशभिश्च स्वभूते इति (आश्व. ५। १८। ५)। आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या। तथा च सूत्रम्। सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति (आश्व. ५। १८। २)॥

स सविता देवोऽभूत्। प्रादुरासीत्। अतो नु चिप्रमेव नोऽस्माकं वन्द्यः। वन्दनीयो भवति। इदानीं यागकाले अह्नस्तृतीयसवने नृभिरस्मदीयैर्होतृभिः उपवाच्यः। स्तुत्यो भवति। यो देवो मानवेभ्यो मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि विभजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्यं द्रविणं गवादिलक्षणं धनं नोऽस्मभ्यम् अत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत्। दद्यादित्यर्थः। तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति॥

मन्त्रः।

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्यो-
ऽमृतत्वं सुवसि भागमुत्तमम्।
आदिद्दामानं सवितर्व्यूर्णुषे-
ऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः॥ २॥

पदपाठः।

देवेभ्यः। हि। प्रथमं। यज्ञियेभ्यः। अमृतऽत्वं। सुवसि। भागं। उत्ऽतमं। आत्। इत्। दामानं। सवितः। वि। ऊर्णुषे। अनूचीना। जीविता। मानुषेभ्यः। २॥

सायणः।

प्रथमं देवेभ्यो हि। हिशब्दः प्रसिद्धौ। देवेभ्यो यज्ञियेभ्यो

यज्ञार्हेभ्यो ऽमृतत्वं तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं भागं सोमादिलक्षणं सुवसि। अनुजानासि। आदित् अनन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितः वि ऊर्णुषे। प्रकाशयसि। मानुषेभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितानि अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः। ईदृशानि जीवितानि पश्चाद्यूर्णुषे॥

मन्त्रः।

अचित्ती यच्चकृमा दैव्ये जने
दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता।
देवेषु च सवितर्मानुषेषु च
त्वं नो अत्र सुवतादनागसः॥ ३॥

पदपाठः।

अचित्ती। यत्। चकृम। दैव्ये। जने। दीनैः। दक्षैः। प्रऽभूती। पुरुषत्वता। देवेषु। च। सवितः। मानुषेषु। च। त्वं। नः। अत्र। सुवतात्। अनागसः। ३॥

सायणः।

हे सवितः वयमचित्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे त्वयि दीनैः दुर्बलैः पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा तथा दक्षैः प्रवृद्धैर्वा तैः प्रभूती प्रभूत्या। ऐश्वर्यमदेनेति यावत्। पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च

यदागस्त्वकृम । न केवलं त्वय्येव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्यच्चकृम नः कृतवतोऽस्मान् त्वमत्र अस्मिन्कर्मणि अनागसः[१] सुवतात् । अनुजानीहि ॥

मन्त्रः ।

न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य त-
 द्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।
यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वङ्गुरि-
 र्वर्ष्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

न । प्रऽमिये । सवितुः । दैव्यस्य । तत् । यथा । विश्वं । भुवनं । धारयिष्यति । यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽअङ्गुरिः । वर्ष्मन् । दिवः । सुवति । सत्यं । अस्य । तत् । ४ ॥

सायणः ।

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूचितं च । न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथममिति (आश्व. ४ । ११ । ९) । सवितुः दैव्यस्य देवस्य तत्कर्म

१ कस्मिंश्चित्पुस्तके अत्र 'अपापान्' इत्यधिकपाठोऽस्ति ॥

न प्रमिये। न प्रमीयेत। न प्रहिंस्येत। हिंसार्हं न भवतीत्यर्थः। कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः। यद्वा। दैव्यस्येति [1]व्यधिकरणे षष्ठी। सा च कर्मार्था। दैव्यं कर्मेत्यर्थः। कथमहिंस्यमित्यत आह। यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति। धारयति। विश्वधारणरूपं यत्कर्मास्ति तन्न प्रमिये। तथा स्वङ्गुरिः। शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तो यः पृथिव्या वरिमन् आ। आकारः चार्थे। भूम्या उरुत्वे च [2]सुवति। तथा दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति। अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमबाध्यमिति॥

मन्त्रः।

इंद्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः
क्षयाँ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः।
यथायथा पतयंतो वियेमिर
एवैव तस्थुः सवितः सवाय ते॥ ५॥

पदपाठः।

इंद्रऽज्येष्ठान्। बृहत्ऽभ्यः। पर्वतेभ्यः। क्षयान्। एभ्यः। सुवसि। पस्त्यऽवतः। यथाऽयथा। पतयंतः। विऽयेमिरे। एव। एव। तस्थुः। सवितरिति। सवाय। ते। ५॥

---

१ 'अधिकरणे' इत्यप्यस्ति॥

२ 'प्रेरयति' इति कस्मिंश्चित् पुस्तके अधिकपाठोऽप्यस्ति॥

सायणः ।

हे सवितः इन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेव इन्द्रो वा ज्येष्ठः ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तानस्मान् बृहद्भ्यः महद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान्सुवसि । प्रेरयसि । किं च एभ्यो यजमानेभ्यः पस्त्यावतो गृहवतः चयान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि । प्रेरयसि । यथायथा पतयन्तः गच्छन्तः त्वां [१]वियेमिरे । विनियम्यन्ते त्वया । ते तव सवाय अनुज्ञायै एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः । तिष्ठन्ति ॥

मन्त्रः ।

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो
　दिवेदिवे सौभगमासुवंति ।
इंद्रो द्यावापृथिवी सिंधुरद्भि-
　रादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६ ॥

पदपाठः ।

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगं । आऽसुवंति । इंद्रः । द्यावापृथिवी इति । सिंधुः । अत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् । ६ ॥

---

१ कस्मिंश्चित्पुस्तके 'प्राणिनस्त्वया' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

सायणः।

ये यजमाना हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः। सोमाः। द्वितीयार्थे प्रथमा। सोमान्। यद्वा। सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति चिरहन् अभिषुण्वन्ति। न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमा सुवन्ति। अभिषुण्वन्ति। तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत्। यच्छतु। द्यावापृथिव्यौ च अद्भिर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता चादित्यैः सहितादितिश्च शर्म यंसत्। सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते॥

११

मन्त्रः।

अग्ने पावक रोचिषा मंद्रया देव जिह्वया।
आ देवान्वक्षि यक्षि च॥ १॥

पदपाठः।

अग्ने। पावक। रोचिषा। मंद्रया। देव। जिह्वया। आ। देवान्। वक्षि। यक्षि। च। १॥

सायणः।

अग्ने पावकेति नवर्चं द्वादशं सूक्तम्। वसूयव ऋषयः। गायत्री छन्दः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्। अग्ने गाय-

त्रमिति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूचितं च। अग्ने पावक दूतं व इति सूक्त इति (आश्व. ४। १२। ७)। आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषोऽग्ने पावकेत्येषा याज्या। सूचितं च। स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषेति (आश्व. २। १। २५)॥

हे पावक शोधक रोचिषा स्वदीप्त्या मन्द्रया देवानां मादयित्र्या जिह्वया च हे देव द्योतमान अग्ने। देवाना वक्षि। यज्ञार्थमावह। यक्षि च। तान्यज॥

मन्त्रः।

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम्।
देवाँ आ वीतये वह॥ २॥

पदपाठः।

तं। त्वा। घृतस्नो इति। घृतऽस्नो। ईमहे। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। स्वःऽदृशं। देवान्। आ। वीतये। वह। २॥

सायणः।

हे घृतस्नो घृतस्य प्रेरक। यद्वा। घृतेन जनित। हे चित्रभानो। चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुः। तस्य संबोधनम्। स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे। याचामहे। अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवाना वह॥

मन्त्रः ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमंतं समिधीमहि ।
अग्ने बृहंतमध्वरे ॥ ३ ॥

पदपाठः ।

वीतिऽहोत्रं । त्वा । कवे । द्युऽमंतं । सं । इधीमहि । अग्ने । बृहंतं । अध्वरे । ३ ॥

सायणः ।

हे कवे क्रान्तदर्शिन्नग्ने वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं[1] द्युमन्तं दीप्तिमन्तं बृहन्तं महान्तं त्वा त्वामध्वरे यज्ञे समिधीमहि । समिद्भिः संदीपयामः ॥

मन्त्रः ।

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये ।
होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारं । त्वा । वृणीमहे । ४ ॥

सायणः ।

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सह त्वं हव्यदातये

---

१ यद्वा प्रिययज्ञं इतिपाठोऽप्यस्ति ॥

15

हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थमा गहि। यज्ञं प्रत्यागच्छ। यतो होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे। प्रार्थयामहे॥

मन्त्रः।

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह।
देवैरा सत्सि बर्हिषि॥५॥

पदपाठः।

यजमानाय। सुन्वते। आ। अग्ने। सुऽवीर्यं। वह। देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि। ५॥

सायणः।

हे अग्ने सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलम् आ वह। प्रापय। किं च देवैः सह बर्हिषि यज्ञे आ सत्सि। आसीदेति॥

मन्त्रः।

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि।
देवानां दूत उक्थ्यः॥६॥

पदपाठः।

सम्ऽइधानः। सहस्रऽजित्। अग्ने। धर्माणि। पुष्यसि। देवानां। दूतः। उक्थ्यः। ६॥

सायणः।

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जेतरग्ने समिधानः हविर्भिः समिध्यमान उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रिया पुष्यसि। पोषयसि॥

मन्त्रः।

न्य१ग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठ्यम्।
दधाता देवमृत्विजम्॥ ७॥

पदपाठः।

नि। अग्निं। जातऽवेदसं। होत्रऽवाहं। यविष्ठ्यं।
दधात। देवं। ऋत्विजं। ७॥

सायणः।

हे यजमानाः जातवेदसं जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः। तं होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं यविष्ठ्यं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृतौ यष्टारमग्निं नि दधात। निधत्त॥

मन्त्रः।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः।
स्तृणीत बर्हिरासदे॥ ८॥

पदपाठः।

प्र। यज्ञः। एतु। आनुषक्। अद्य। देवव्यचःऽतमः। स्तृणीत। बर्हिः। आऽसदे। ८॥

सायणः।

अद्य अस्मिन्नहनि देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्याप्ततमः यज्ञः यज्ञसाधनं हविः आनुषगनुषक्तं यथा भवति तथा प्र एतु। देवान् गच्छतु। हे ऋत्विज आसदे अग्नेरासदनार्थं बर्हिः स्तृणीत॥

मन्त्रः।

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदंतु वरुणः।
देवासः सर्वया विशा॥ ९॥

पदपाठः।

आ। इदं। मरुतः। अश्विना। मित्रः। सीदंतु। वरुणः। देवासः। सर्वया। विशा। ९॥

सायणः।

मरुतः मरुद्गणाः अश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ मित्रः सूर्यः वरुणश्च देवासः एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बर्हिः आ सीदन्तु॥

१२

मन्त्रः ।

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू
रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

पदपाठः ।

अच्छ । वद । तवसं । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यं । नमसा । आ । विवास । कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भं । १ ॥

सायणः ।

अच्छा वदेति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुबिति । अनु. म ५ । सू ८३ । यत्पर्जन्येत्येषा नवम्यनुष्टुप् । वि वृक्षानित्याद्यास्तिस्रो जगत्यः । शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥

अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः । सूचितं च । संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन[१] सूक्तेन वेति (आश्व. २ । १३ । १९) ॥

हे स्तोतस्तवसं बलवन्तं पर्जन्यमच्छाभिप्राप्य वद । प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानामिति (नि. १० । १०) । आभिर्गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः स्तुहि । नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवास । सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यो वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

मन्त्रः ।

वि वृक्षान् हंत्युत हंति रक्षसो
  विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो
  यत्पर्जन्यः स्तनयन्हंति दुष्कृतः ॥ २ ॥

---

१ यद्यप्युपलब्धसायणे 'सूक्तेन वा' इत्येवमस्ति तथापि आश्वलायनश्रौतसूत्रे तद् भाष्ये च 'सूक्तेन सूक्तेन वा' इति दर्शनात् तथैवात्र संस्थापितम् ॥

पदपाठः।

वि। वृक्षान्। हंति। उत। हंति। रक्षसः। विश्वं। बिभाय। भुवनं। महाऽवधात्। उत। अनागाः। ईषते। वृष्ण्यऽवतः। यत्। पर्जन्यः। स्तनयन्। हंति। दुःऽकृतः। २॥

सायणः।

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः। तदेवात्र लिख्यते। [१]विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृत इति (नि. १०। ११)॥

मन्त्रः।

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिप-
न्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अह।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते
यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः॥ ३॥

---

१ उपलब्धसायणे 'पर्जन्यो विहन्ति' इति पाठोऽस्ति। परं निरुक्ते अत्र पर्जन्यशब्दो नास्ति॥

पदपाठः ।

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अह । दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यं । नभः । ३ ॥

सायणः ।

रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान-भिक्षिपन्नभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवद्वृष्टिप्रेरकान्मेघान् मरुतो वा आविष्कृणुते । प्रकटयति । अहेति पूरणः । एवं सति सिंहस्य । सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभि-भवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथा गर्जनशब्दा दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । यद् यदा पर्जन्यो नभोऽन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥

मन्त्रः ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत
　उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
　यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

पदपाठः ।

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वःऽरिति । स्वः । इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीं । रेतसा । अवति । ४ ॥

सायणः ।

प्र वाता इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूचितं च । प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृतीति[1] (आश्व. २ । १५ । २) ॥

प्र वान्ति वाता वृष्ट्यर्थम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतः । ओषधीः ओषधयः उद् जिहते । उद्गच्छन्ति । प्रवर्धन्ते । स्वरन्तरिक्षं पिन्वते । क्षरति । इरा भूमिर्विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते । समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदैवं भवति ॥

---

१ प्रभृतीनि इति—कस्मिंश्चित् पुस्तकेऽस्ति परं तदपपाठः सूत्रे अदर्शनात् ॥

16

मन्त्रः ।

यस्य॑ व्र॒ते पृ॑थि॒वी नंन॑मीति॒
यस्य॑ व्र॒ते श॒फव॒ज्जर्भु॑रीति ।
यस्य॑ व्र॒त ओष॑धीर्वि॒श्वरू॑पाः
स नः॑ पर्ज॒न्य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छ ॥ ५ ॥

पदपाठः ।

यस्य॑ । व्र॒ते । पृ॒थि॒वी । नंन॑मीति । यस्य॑ । व्र॒ते । श॒फऽव॑त् । जर्भु॑रीति । यस्य॑ । व्र॒ते । ओष॑धीः । वि॒श्वऽरू॑पाः । सः । न॒ः । प॒र्ज॒न्य॒ । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । ५ ॥

सायणः ।

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नंनमीति । अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीरोषध्यो विश्वरूपा नानारूपा भवन्ति । हे पर्जन्य स महांस्त्वं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥

मन्त्रः।

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं
प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुने-
ह्यपो निषिंचन्नसुरः पिता नः॥ ६॥

पदपाठः।

दिवः। नः। वृष्टिं। मरुतः। ररीध्वं। प्र। पिन्वत। वृष्णः। अश्वस्य। धाराः। अर्वाङ्। एतेन। स्तनयित्नुना। आ। इहि। अपः। निऽसिंचन्। असुरः। पिता। नः। ६॥

सायणः।

हे मरुतः यूयं दिवोऽन्तरिक्षसकाशात्। नोऽस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वम्। दत्त। वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यो धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत। प्रचरत। हे पर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखमा इहि। आगच्छ। किं कुर्वन्। अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः असुर उदकानां निरसितापि सन् नोऽस्माकं पिता पालकश्च॥

मन्त्रः ।

अभि क्रंद स्तनय गर्भमा धा
उदन्वता परि दीया रथेन।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यंचं
समा भवंतूद्वतो निपादाः॥ ७॥

पदपाठः ।

अभि। क्रंद। स्तनय। गर्भं। आ। धाः। उदन्ऽवता। परि। दीय। रथेन। दृतिं। सु। कर्ष। विऽसितं। न्यंचं। समाः। भवंतु। उत्ऽवतः। निऽपादाः। ७॥

सायणः ।

अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द। शब्दय। तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय। स्तनय। गर्ज। गर्भं गर्भस्थानीयमुदकमोषधीषु आ धाः। आधेहि। तदर्थमुदन्वता उदकवता रथेन परि दीय। परितो गच्छ। दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष। आकर्ष वृष्ट्यर्थम्। यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष। एवं कृते उद्वतः ऊर्द्ध्वन्त उन्नतप्रदेशा निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नत-प्रदेशाः समाः एकस्था भवन्तु। उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः॥

मन्त्रः।

महान्तं कोशमुदचा नि षिंच
स्यंदंतां कुल्या वीषिताः पुरस्तात्।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि
सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः॥ ८॥

पदपाठः।

महांतं। कोशं। उत्। अच। नि। सिंच। स्यंदंतां। कुल्याः। विऽसिताः। पुरस्तात्। घृतेन। द्यावापृथिवी इति। वि। उंधि। सुऽप्रपानं। भवतु। अघ्न्याभ्यः। ८॥

सायणः।

हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघमुद् अच। उद्गच्छ। उद्गमय वा। तथा कृत्वा निषिञ्च। नीचैः धारय। कुल्या नद्यो विषिता विमुक्ताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते। घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि उन्धि। क्लेदयात्यधिकम्। अघ्न्याभ्यो गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु॥

मन्त्रः।

यत्पर्जन्य कनिक्रद-
त्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः।
प्रतीदं विश्वं मोदते
यत्किं च पृथिव्यामधि॥ ९॥

पदपाठः।

यत्। पर्जन्य। कनिक्रदत्। स्तनयन्। हंसि। दुःऽकृतः। प्रति। इदं। विश्वं। मोदते। यत्। किं। च। पृथिव्यां। अधि। ९॥

सायणः।

हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते। विश्वं विशेष्यते। यत्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते। हृष्यति। वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम्॥

मन्त्रः ।

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय
कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

पदपाठः ।

अवर्षीः । वर्षं । उत् । ऊं इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊं इति । अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कं । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषां । १० ॥

सायणः ।

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वमवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षमुद् उ षू गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः । जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ । अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीरजीजनः । उदपादयः । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्ययं शिशिरं जीवनाय कमिति वत्यादपूरणः (नि. १। १०)। उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः । प्राप्तवानसि ॥

इति शिवम् ॥

अथ ऋक्संग्रहस्थछन्दः सूची।

गायत्री (२४ अक्षरा)।

न०	मण्डलम्.		
(१-२)	१	...	१९, १-९. २५, १-२१.
(७)	३	...	५९, ६-९.
(९)	४	...	४६, १-७.
(११)	५	...	२६, १-९.

अनुष्टुप् (३२ अक्षरा)।

(१२)	५	...	८३, ९.

त्रिष्टुप् (४४ अक्षरा)।

(३-४-५)	१	...	११५, १-६. १४३, ८. १५४, १-६.
(६)	२	...	१२, १-१५.
(७-८)	३	...	५९, १-५. ६१, १-७.
(१०)	४	...	५४, ६.
(१२)	५	...	८३, १, ५-८, १०.

जगती (४८ अक्षरा)।

(४)	१	...	१४३, १-७.
(१०)	४	...	५४, १-५.
(१२)	५	...	८३, २-४.

अथ संग्रहस्थछन्दोलक्षणम् ।

तत्र सप्तछन्दांसि ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती च प्रजापतेः ।
पंक्तिस्त्रिष्टुब् जगती च सप्तछन्दांसि तानिह ॥

गायत्री । १ । उष्णिक् । २ । अनुष्टुप् । ३ । बृहती । ४ । पङ्क्तिः । ५ । त्रिष्टुप् । ६ । जगती । ७ । इति सप्तछन्दांसि । तानि प्रजापतेर्वेदितव्यानि ॥

गायत्री ।

गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षराः त्रयः पादाः । चत्वारो वा षडक्षराः ।

तेषु गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा स्यात् । तस्या अष्टाक्षराः त्रयः पादा भवन्ति । षडक्षरा वा चत्वारः पादा भवन्ति ।

अग्निमीडे पुरोहितम् ॥ प्रति त्यं चारुमध्वरम् । इति अष्टाक्षराया उदाहरणम् ॥

इन्द्रः शचीपति-
र्बलेन वीड़ितः ।
दुश्च्यवनो वृषा
समत्सुसासहिः ॥

इति षडक्षराया उदाहरणम् ॥

अनुष्टुप् ।

द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः ॥

या द्वात्रिंशदक्षरा सा अनुष्टुब् भवति । तस्याः चत्वारः पादा अष्टाक्षराः ते च समाना वेदितव्याः ॥ उदाहरणम्—

यत् पर्जन्य कनिक्रद-
त्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।
प्रतीदं विश्वं मोदते
यत्किंच पृथिव्यामधि ॥

त्रिष्टुप् ।

चतुश्चत्वारिंशत् त्रिष्टुब् अक्षराणि चतुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैः ॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एकादशाक्षरैः पादैः चतुष्पदा त्रिष्टुब् भवति । उदाहरणम्—

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था
विष्णोःपदे परमे मध्व उत्सः ॥

जगती ।

पञ्चाशद् जगती ह्यूना चत्वारो द्वादशाक्षराः । तदस्या बहुलं वृत्तम् ॥

द्वाभ्याम् ऊनानि (४८) पञ्चाशद् अक्षराणि जगती नाम भवति । चत्वारः पादा द्वादशाक्षरा भवन्ति । बहुलं तद्वृत्तं जगती प्रायेण भवतीत्यर्थः । अस्या उदाहरणम्—

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं
नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनु हि स्व आदमे
य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥

यद्यपि पिङ्गलाद्युक्तछन्दोलक्षणादेकाद्यक्षरहीनो मन्त्रो वेदे दृश्यते तथापि तेन न कश्चिद्दोषो भवति इति तु तेनैवोक्तम् । तथा च ब्राह्मणम्—

'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति' ॥

('न ह्येकस्मादक्षराद् बाधयन्ती'ति च पाठः)

तत्र वियन्ति इति अन्यत्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ बाधयन्तीति नश्यन्तीत्यर्थः ॥ द्वेकयोरुपलक्षणत्वाद् बहुनेष्वपि भवति । एतेन यथाध्ययनं पादाक्षरसंख्याव्यवस्थेति सिद्धम् ॥ संक्षेपेणात्र छंदो लक्षणं प्रदर्शितम् । विस्तरन्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यम् ॥

Printed at the Baptist Mission Press, Calcutta.